

Народна библиотека

СР Србије

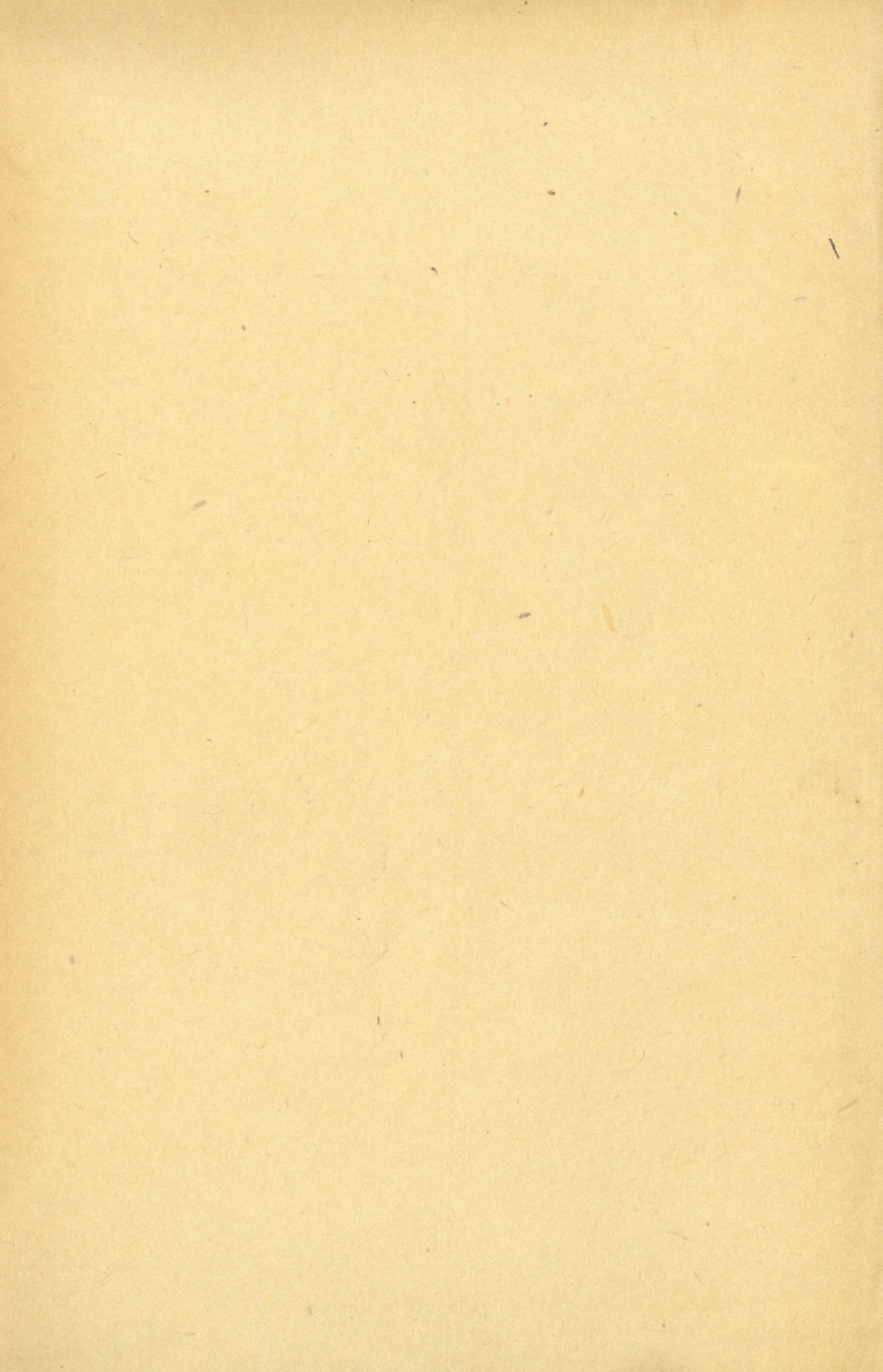
II 13220

II 13220

Народна библиотека
у Београду

Бр. II 13220

ДРАГОМИР С. ПЕТРОВИЋ

АДВОКАТ

ВОЈНИК СТОЈАН

НЕДОВРШЕН

РАТНИ РОМАН

ЖЕНЕВА

ШТАМПАРИЈА «УЈЕДИЊЕЊА»

1918.

II 13220

ДРАГОМИР С. ПЕТРОВИЋ

АДВОКАТ

ALPHABET R. PATENTEE
CHICAGO, ILLINOIS
U.S. PATENT OFFICE

ВОЈНИК СТОЈАН

НЕДОВРШЕН

РАТНИ РОМАН

ЖЕНЕВА

ШТАМПАРИЈА «УЈЕДИЊЕЊА»

1918.

II 13220

Поручбине и новац треба слати на адресу :
DRAGOMIR S. PETROVITCH avocat serbe,
poste restante M. B. GENÈVE — Suisse.

P.P. 6848/89

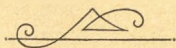
ПРЕДГОВОР

И ја дадох
што могадох,
своме роду
и народу:
један спомен ових дана
рад сећања великана.

Штампањем ове моје књиге хтео сам постићи ово двоје: 1. дати свом народу верну слику историјских догађаја овог светског рата, у колико сам и сам био сарадник и очевидац, и 2. описати: напор, жртве и патриотизам српског сељака у овом рату, који има да реши судбину и будућност Србинову.

Напомињем: да сам туђе песме, штампане у овој књизи, обележио наводницима за разлику од мојих.

Писац.

Orig 2377.20

Handwritten signature

ALEXANDER R. PAVLOVICH
GENÈVE (SUISSE)
RUE DE MONTCELI 40

ДЕО ПРВИ

СЕОСКИ ЖИВОТ

I

Ђурђевски уранак

У питомом Поцерју на догледу планице Цера, која ће са Рудником, у најновијој српској историји узети највидније место, лежи село Горња Врањска, постојбина српског јунака Милоша Поцерца. Ово село новија историја помињаће још и по томе: што су се у њему и око њега водиле кржаве борбе 1914. године.

У овом лепом селу живео је далеки потомак Милоша Поцерца — чича-Ранко Стојићевић са својом домаћицом баба-Новком и својим породом: сином јединцем Стојаном и јединицом Ђерком Стојом.

На Ђурђев-дан 1914. године, чича-Ранко је поранио пре зоре. Тако се ваља, јер ко рано рани две среће граби — каже народна изрека. Треба се на Ђурђев-дан пре сунчева рођаја умити росом са траве и цвећа и свежеом водом, у коју ће баба-Новка, по обичају, метнути разних лековитих трава и цвећа: селена, ђула, калопера, одољена, мајчине душице, божијег дрвца, па и жаре... Чича-Ранко и баба-Новка имали су још један разлог више, да ове године на Ђурђев-дан тако поране. Имали су кћер на удају. Требало је пробудити Стоју, њихову јединицу, да се умије пре сунца свежеом водом и ђурђевском росом; да јој мајка уплете перчин од густе, црне као гар, косе, која јој је допирала до испод колена. Требало је, да и она тога јутра, као и остале поличарке у селу, баш кад се дели дан од ноћи, израни у ливаду; да се по некој росној трави купа, ваљајући се у правцу сунчева рођаја и да три пут изговори речи: «Тебе бране* —

* О Ђурђевудне обично бране да ливаду стока пасе и гази.

мене хвале, тебе косе — мене просе, тебе свозе — мене воде». Ваља се, јер тако раде на Ђурђев-дан све поличарке и обично се те јесени, кад се сено свози, удају. Чича-Ранко и баба-Новка не боје се за своју Стоју да ће остати уседелица као Кена Анђелићева, и да ће беле плести. Не дај Боже! — јер им је Стоја најлепша цура у селу: као од брега одваљена; румена као мајска ружа; да удариш по једном образу други би прско; висока, стасита; већ се јелече не може да скопчава од једрине груди; сваки јој се делић оцртава на белој од кудеље изатканој рубини; из очију мрак бије; трепавице као ластина крила; кад пође, од једрине и снаге, земља се под њом тресе — право српског соја! Не зато, што се не би могла дати ма за кога, Боже сачувај, већ да би се удала за онога, на кога је око бацила, за Милића Маринковог, и Стоја ће ове године на Ђурђев-дан ово гатати.

Чича-Ранко је поранио, што но песма каже: «Прије зоре и бијела дана...» Послује као младић, као да му је тридесета, као да није претурио шездесету. Али му се све и мили; све му иде за руком. Ако воћку прекалеми ма како му драго, она се прими и треће године роди; што својом руком у земљу баца, свако зрно никне; нико не уме тако плот поплести, сноп свезати, косу отковати, алатку насадити — као чича-Ранко. А и баба-Новка: ако квочку насади сви се пилићи изведу, свако јој се јаје излеже, не остане мућка ни полога; да навије, да уведе у ните, да обоји грађу, да оче, — она уме најбоље у селу. Сви је у селу питају за савет: кад и како шта треба урадити. Чича-Ранко учио би: како не ваља сејати за стара месеца, већ о младини; како никакав посао не треба почињати крмељив и дремљив; како и кад треба орати, копати, садити и гајити. Сви у селу слушали су га и поштовали као да је нека власт, и ако он никад није хтео ни кмет, па ни одборник, бити. Млађе не би прошло поред њега, а да не скине капу и приђе руци. Али и чича-Ранко свакога би први поздравио са: «Помози Бог, брате, синовче, кћери....» Није било живе душе у селу, која би мрзила чича-Ранка и баба-Новку, коју су сви призивали, кад би се ко у кући — не дај Боже — разболео, јер је знала и да помогне. Није врачала, али је знала за сваку травку од какве је болести лек. Често помогне, као да руком однесе. А и сама је учила: да не ваља уморан

и ознојен напити се хладне воде; да не треба пре Ђурђев-дана у хладу на трави спавати, нарочито испод ораха; да ноћу не треба ићи испод седала; газити на сугреб; да треба рано лећи и рано устати; да треба постити четири годишња поста; да се треба причешћивати, Богу молити и право радити...

Једини је у селу био кмет Маринко, у чију се кћер Милену загледао чича-Ранков син Стојан, — што је мрзио чича-Ранка, јер се с њим парбио због ливаде у Реци, коју је чича-Ранко био купио од Бошка Ђукановића за тридесет дуката. Неуверавајући се из судских књига да ли нема каквих терета на имању Бошковом, па и на овој купљеној ливади, чича-Ранко, који је увек поштено мислио и радио, није ни слутио: да ће ову ливаду понова куповати и за исту морати платити још два пута толико.

Зора на истоку већ заруђује с оне стране, где небо земљу додирује. Једино Зорњача што је задоцнила; више на небеском своду нема ни једне звездице. Кокоши слећу са седала; петао «кокин» последњи пут објави селу зору, запињући из петних жила: «к-у-к-у-р-е-к-у!» Јагањчићи у стану блеје — јер баба-Новка никад за росе не истерује овце на пашу. Не ваља се, добиће метиљ. Роса је као вир, трава се окитила бисер-капљицама. Чича-Ранко вратио се из градина, где је у усеве позабадао крстове од лескиног прућа. Сав је мокар од росе као мочионица. У селу се чују двојнице. Момци су се размилели да кидају девојкама селен — сваки је за појас заденуо по струк селена. Већ тице по луговима и шумарцима почињу да извијају милозвучне песме — радују се пролећу. Све мирише, не можеш довољно да се надишеш свежег мирисног ваздуха. Све се буди, све расте, чинити се да чујеш како и трава расте, како шушти... Цела се природа буди и оживљава.

Баба-Новка наложила ватру на огњишту. Спотиче под кото да узвари млеко, јер је овце и краве помузла. Чека своју Стоју, па да попију белу кафу. Чича-Ранко унесе нарамак дрва са дрвљаника. Пред кућним вратима скупљају се на одређено место: кокошке, гуске и патке, те својим разноликим какотањем опомињу газдарицу, да је време да се и њих сети, да их нахрани; понека слободнија кока и кућни праг прескочи и у кућу уђе, а баба-Новка, послужући, само рекне «иш«!, а кока излети на поље брже но што је ушла.

Већ се лепо види, и ако још ниједан сунчани зрак није успео да се пробије кроз лишће и грање, али румен ђурђевске зоре разагнала је тмину ђурђевске ноћи. Баш када баба-Новка још једној коки рече: «иш!» и ова скочи на праг, али се поплаши и понова прну у кућу, у тај мах утрча у кућу нага-гола њена Стоја, сва зајапурена, румена, као да ју је неко ожарио; као да пролети у собу! Још се више баба-Новка уплаши, кад чу из собе њен глас:

— Нано!

— Ево ме, Мила — тако је мајка од милости звала своју јединицу — ево ме, док скинем млеко с ватре бојим се покипеће!

Стоја је седела на кревету и огрнула се по снази губерром; у лицу је била бело-румена; зној јој је киптио с чела; задијана толико да јој груди хоће да искоче из недара.

— Дај ми, нано, друге, чисте рубине.

— Бог с тобом, Стојо! Шта ти је јутрос?! Где су ти рубине?

— Дај ми, нано, брже, само да се обучем — бојим озепшћу — па ћу ти онда казати све...

Баба-Новка, као свака мајка, бојећи се и сама томе, да јој Стоја не озебе, откључа шарени сандук, који стоји на клупи код кревета, извади једну нову убрану и урољану кошуљу, рашири скуте и помагаше Стоји да се обуче.

— Ето, нано, сад ћу ти испричати све. Знаш да си ми и ти причала, а то сам чула и од мојих другарица, да се ваља на Ђурђев-дан пре сунчева рођаја поранити, ваљати по росној ливади и три пута изговорити оно: «Тебе косе — мене просе...» Није, нано, Бога ми, да ја марим да се удам. Ја не бих могла, чини ми се, никако тебе и бабу оставити. Кад год сам о томе мислила, увек сам се заплакала. Жао ми је вас. Али, кад се ваља... Ја сам јутрос отишла у нашу ливаду у Реци, скинула се и ваљала по росној трави ка сунцу. Кад се хтедох обући, мојих рубина, ни нових ни прљавих, не беше на оном месту где сам их оставила. Погледах мало даље по трагу, који се примећује по росној трави и угледах код врљика... знаш, нано, М-и-л-и-ћ-а чича-Маринковог!

— Знам, Мила, он, нико други, он ти је рубине сакрио — рећи ће баба-Новка, убирајући узводе на skutима Стојиним.

— Јест, нано. Чим га спазих, мени прођоше жмарци кроз цело тело. Обузе ме стид, што ме је видио «ко од мајке рођену». Брже чучих у траву, да се заклоним од његовог погледа. Рекох му: «где си ми ми сакрио рубине? Кажи, морам кући, журим, викаће ме нана».

— Хоћу, Мила, — и он ме тако као и ти, зове — али под условом да те само једном пољубим, ништа ти друго нећу радити, не бој се — говораше ми он од врљика.

— Бог с тобом, Милићу, мани се шале; дај ми рубине, псоваће ме нана!

— А што си, болан, увек тако немилостива, кад те ја тако силно волем. Од свих девојака у селу тебе једину волем некако... онако... — друкчије од осталих. Волем те онако као моју сеју Милену, као мајку... Ни сам не умем да ти кажем како. Ето сву бих те ижљубио, не бих знао шта је доста! Зар ти не видиш колико те ја волем? Па ја сам већ и нани и баби мом казао, преко сеје Милене: да те волем и да те ове јесени просе за мене, јер ти ћеш бити, ти мораш бити, моја. Ја без тебе нећу и не могу живети. Истина сеја ми вели: како су и баба и нана противни, да тебе узмем, јер вели да већ заговарају да ми просе ону Јоку миражцику кћер пок. Бранка Тешанића из оне мале. Али ја сам им по сеји поручио: да ја њу нећу узети, да је не волем; да је нећу узети ма се никад не оженио. Али знам ја куд и моја сена Милена циља...! Знам ја да је и она противна да ти поћеш за мене. Ја је разумем — јер тада она не би могла поћи за твога Стојана, кога воле као ово ја тебе. Зато ја журим да се ове јесени тобом оженим, док Стојан не дође из војске. Овако ми Милић говораше.

— Онако чучећи у росној трави — морам ти признати нано — гутала сам сваку његову реч, која је допирала до самог срца мог. Осећала сам неко миље, неку топлину — не умем ти казати. Он ми је изгледао лепши и бољи од анђела. Да нисам била необучена, да ме није било стид, полетила бих му у загрљај; дала бих му да ме љуби до миле воље, док ми се срце не задовољи. Волем га, нано, волем га: као сунце, као ову ђурђевску зору, као најрођенијег — као тебе саму, слатка нано моја! Ни сама не знам како и зашто! Али ти, ево, први пут кажем, нано, што нисам смела њему рећи: да га волем и да ћу за њега

поћи. Још би га слушала, још бих у росној триви чучала и гутала његове речи, да није са раширеним рукама потрчао мени, да ме пољуби. Као препелица, кад је поплаше, те прне из траве, тако сам, нано, и ја побегла и утрчала у собу не тражећи кошуље у ливади.

Док је ово Стоја причала, нана јој је љубирала скуте и подвезивала рукаве, па је онда погледа својим нежним материнским очима, које виде све, које продиру у унутрашњост срца у саму душу; које виде и оно, што други не виде. И да није Стоја овако искрено открила својој мајци ову тајну девојачке душе, ову жарку и невину љубав своју, мајчине очи би све то виделе као у огледалу; мајка би то видела у оним црним, крупним, очима своје јединице; јер је утврђена истина: да су очи огледало душе; оне одају и издају: љубав и мржу, радост и жалост, чежњу и милину... И да није Стоја казала; «водем га као тебе, слатка нано моја» — нана је то видела у очима своје јединице.

— Знам, Мила моја, рече нана, знам и да га волеш и колико га волеш, као што знам да и он тебе воле. Ако буде судбине може бити да ћете се и узети. Али ако не буде судбине?... имаће и других момака, којима не само није мане, но их има и бољих и честитијих од Милића Маринковог. Волећеш ти и онога кога ти судбина буде наменила — знам ја то, Мила. Ето ја твога бабу нисам честито ни видела, док нисам с њим стала пред олтар, па хвала Богу, не само да сам га волела исто тако као ти сад Милића, но ево срећно поживесмо пола века. Нема ништа без судбине. Од ње се нико не може отети, од ње нико избећи не може. Ако игде има судбине, ту је има где се узму двоје и ако се дотле ни познавали нису, па се после воле: као брат и сестра, као рођени, као најрођенији, као да су још нешто више и ближе! Ко зна можда ће пре бити судбина, да наш Стојан узме Маринкову Милену. Знаш, ваљда си чула, да се они поодавно воле, да су «стајали» све док Стојан не оде у војску. Али ти знаш Маринка, он нешто пизми због наше ливаде у Реци. Можда и он неће дати да се ми спријатељимо. Нек сте ми ви, децо моја, живи, а лако ћемо за то. Биће и момака и девојака као и добрих пријатеља. Него хајде сад, Мила, нађи рубине и донеси док их није ко други нашао и однео.

Свађа и парница

Кад је Стоја утрчала у кућу и од нане тражила кошуље да се обуче, опазио ју је и бабо, који тада депаше дрва на дрвљанику. Сазнавши у чему је ствар, оставио је сикиру из шака и отишао у ливаду да потражи кошуље Стојине, а мало и да прекори Милића, ако га види, што му дира у дете. На струзи, на коју се преко обале улази у ливаду, спази Милића, где носи рубине и иде к њему. По обичају, као старији, чича-Ранко први га ослови:

— Добро јутро, синко, јеси ли уранио?

— Бог ти помогао, чича-Ранко — одговори Милић. Прешавши преко струге, скиде капу и приђе руци чича-Ранку.

— А шта си то уловио, синко, пре зоре?

— Ништа, чича Ранко... Знаш, и ти си некад био момак. Ето поранио сам да се мало шалим са цурама, као и други што чине. Затекох овде у ливади твоју Стоју. Она стидна, побеше кући и остави рубине. Знаш, била се скинула и ваљала по ливади. Ево, ја их нађох и понех да јој дам. Ништа друго, славе ми, чича-Ранко...

— А и шта би друго могло бити, синко? Ама ни то није требало да буде. Окани се ти моје Стоје, кад од онога, што ти мислиш, ништа бити не може. Знам ја да ти њу волеш, па и она тебе. Па и ако ти није мане, добар си и ваљан младић, нека си жив свом оцу и мајци, али ваљда није судбина. Ја и твој баба не можемо се спријатељити. Ти то знаш и онда остави на миру Стоју.

— А зашто, чича-Ранко, да не може бити, кад ја волем Стоју, а и она мене, само ако ме ти и баба-Новка бегенишете? Ја ћу и тебе и баба-Новку волети и слушати као своје родитеље. Ја се каним да поменем мом баби: да још ове јесени испроси за мене вашу Стоју.

Још није Милић ни довршио што сад први пут хтеде казати чича-Ранку, кад га прекиде његов баба, који се још поиздаље накашља, да би га приметили да иде путањом к њима. Милић одмах даде кошуље Стојине чича-Ранку, рекавши «ево бабе» и оде, а чича-Ранко оста код струге на коју је путања водила.

— Добро јутро, рече Маринко. Од куда ти са мојим Милићем?

— Случајно га затекох овде у мојој ливади.

— Ама, баш кад рече: «у мојој ливади...» ја саним да о томе с тобом говорим, па можемо и сада, ако немаш ништа против.

— Можемо.

— Ама, море, што ти удари на мене? Што узео од Ђукановића ову ливаду, кад знаш да је мени прече и да на њој има моја табулација?

— Не био човек, ако сам то знао, Маринко! Ја ником у животу нисам пакости чинио, па не бих ни теби, као првом комшији. Бошко ми је рекао, да је нудио и тебе, али да му ти ниси хтео дати за ливаду ни десет дуката, а брата мој, оно и није ти прече од мене. Мени је испод куће, а теби је спутно. Не би имао ни пута док не купиш, сем ако не би у њу ишао «ко Лаза на Бадовинце.»

— Јест, баш зато што ми је ваљало купити и пут од тебе, или од нашег комшије Добривоја, ја сам Бошку и давао за ливаду само десет дуката. Ето видиш, да си знао, да сам је хтео купити, па си ударио на мене.

— Опет ти велим, да нисам то знао, но сам премислио, да ти није до куповине, кад си тако мало за ливаду давао, а она — брат брату да је продаје — вреди више но што сам је и ја платио.»

— Ама напоследку, оставимо на страну то шта ливада вреди и да ли си знао или ниси да сам и ја био купац, већ да се ми сад на леп начин изравњамо, да се не парничимо, јер ти знаш да ја имам права тражити, као табулант, да се ова «твоја» ливада изложи продаји за мој дуг, па ко да више. Ја сам био код Шкорића адвоката, који ми рече: да ти твоју куповину можеш узети мачку о реп, јер је моја табулација преча. Него, да би остали као људи, у љубави и пријатељству, јер знаш и ти си ме гласао за кмета, а после може бити судбине да постанемо и рођени пријатељи — одустани ти од ове куповине дигни руке, буди на миру, не чачкај око обараче... Нека ти Бошко врати твоје паре, а ја и он после шта учи-

---

‘ Неки Лаза пошао из Богатића у Шабац па мало напиту ударио чак на Бадовинце. Кад су га тамо обавестили, да је погрешно пут, рекао је: «Па и овуда се може у Шабац.»

нимо и како се нас двојица удесимо. Иначе, Бога ми, потераћемо се, па ком обојци, ком опанци. Имаће посла сви шабачки адвокати. Ја то нећу лако пусти-ти, па ме ма колико стало, макар дао и моју ливаду у парницу. А знај да као кмет могу ти нашкодити више но што ти ливада вреди, а могу ти и ваљати, ако будемо остали и даље у љубави. Ти видиш, да ја тебе ретко терам на кулук, не зивкам те суду сваки час. Ти знаш, видио си, како је § извијуган, кукаст на оба краја, како га окренеш изгледа прав, а овамо кад је у рукама власти, он као олуја: «некога поко-си, неком ороси.»

— Знаш шта је Маринко, «brate мој» — ово је била узречица чича-Ранкова — ја сам ливаду поште-но купио и платио, она ми је уз кућу, у њој сам чим искорачим из авлије, преча ми је но теби, мање имам и имања но у тебе, а ни ти немаш више деце од мене. Видиш како сам је оградио и уредио. Нећу и не могу од куповине одустати, па ма шта било, макар никад не били пријатељи. И кулучио сам и ку-лучићу, порезу дајем и даваћу колико се тражи, ни-чије нећу, ником зла не чиним, и... шта ми можеш? Има још адвоката сем Шкорића. Ти ћеш код њега, а ја ћу код Драже адвоката. Потераћемо се па куд пукне. На мојој је страни истина и правда, а на тво-јој неправда. Видићемо шта од овог двога помаже. Што се тиче пријатељства и боље да се не ородимо кад си таки, ма да се од судбине побећи не може.

— Је л' тако?!... Е онда ће суд рећи: чија ће ливада остати. Кад нећеш милом, биће силом — рече љутито Маринко и оде без збогом.

Чича-Ранко остаде на струзи, држећи Стојине рубине и премишљајући:

— Отмичар! Бездушник! Добро ми је казала моја Новка: «море, Ранко, боље би било да ти не гласаш Маринка за кмета, неће он по правди радити, само-жив је и бездушан.» Кад он може узимати динар на банку — зар тај да ти дели правду? Аја! Јок» Сад и ја видим да сам погрешно. Тхе!,... али, вала, нећу му ливаде дати без суда. Нека ми је отме са судом, па нек и то чудо буде. Кад пређе све судове нека се бар зна, да ми је отео неправдом. Нека га сви виде ка-кав је. Колико сутра морам ићи код Драже адвоката: да ми дâ савета. Знам, да ће ми истину казати.

Оба, и чича-Ранко и кмет Маринко, били су су-тра-дан у Шапцу. Оба су били код адвоката због исте ствари. Маринко је предао интабулисано поравнење адвокату Шкорићу: да код извршне власти тражи извршење — јер поравнења учињена пред надлежним судом имају снагу извршне пресуде; да тражи: да се баш ова ливада, коју је чича-Ранко купио и платио, узме у попис и изложи продаји, те да му се наплати интабулисано потраживање од Ђукановића, које са интересом 12% износи преко 60 дуката.

Чича-Ранко отишао је у канцеларију Драже адвоката.

— Добро јутро, господин — Дражо, рече чича-Ранко, кад уђе у канцеларију Дражину, у којој је на клупама седело више сељака, махом из Поцерине и Мачве.

— Бог ти помогао, чича-Ранко, одговори му Дража и настави писање које је отпочео. А кад би са написом готов, прилепи марке, даде написани акт једном мачванину, коме рече: «Носи у првостепени суд и подај пријавнику. Док не добијеш позив немој пре долазити по овој ствари.» Потом се Дража обрати чича-Ранку.

— Е сад: које добро, чича-Ранко?

— Е, господин — Дражо, да је хтело бити добро не бих ја данас оставио моју мотику и дангу-био! Има нешто.

— Па дед, реци ми, чича-Ранко, ради чега си код мене дошао? Само ми кажи истину, ако мислиш истину и од мене чути.

— Вала хоћу, господин — Дражо, казаћу ти праву истину. Скоро пре две године купио сам од Бошка Ђукановића његову ливаду у Реди за тридесет дуката и све му исплатио. Човек ми ју је и уступио. Ја сам је и лане покосио. Оградио сам је и уредио. Потребна ми је као комад хлеба, јер ми је уз кућу, чим праг прекорачим у њој сам. Али сад ми кмет Маринко, кога сам, на моју несрећу, и ја за кмета гласао, прети да ми је судом одузме, јер вели да на њој стоји његова табулација, па ће се, вели, за његов рачун изложити продаји, а ја, каже, могу моју куповину обесити мачку о реп. Па ето, дођох до тебе, господин Дражо, да ми даш савета: може ли ми ливаду отети?

— Пре свега, чича — Ранко, имаш ли шта написано о тој куповини? Је ли ти ту? Покажи ми.

Чича Ранко из завијене чисте мараме извади белу хартију и дајући је Дражи рече :

— Имам нешто, што је Бошко као писмен човек написао, више зато што смо смртни људи, да и деца знају... Али он то и не пориче, нити ће порећи. Он је поштен човек и ако је сиромах. Пристаје и сада да потврди писмено, ако хоћеш као ова твоја врата.

— Да бих ти могао тачно казати, да ли ће ова твоја куповина вредети, потребно ми је, чича — Ранко, да предходно у суду разгледам интабулационе књиге, па ћу ти онда моћи праву истину казати. Ти знаш, да ја савет не наплаћујем, али за овај ћеш платити шест динара што ћу отићи у суд да расмотрим интабулационе књиге.

— Хоћу. И ево одмах да ти платим, господин — Дражо. Чича — Ранко извади своју црвену кесу, изbroја и даде Дражи шест динара.

У групи сељака, који су са Дражом ишли суду беше и чича-Ранко колико да би уз пут чуо коју мудру реч. Кад беху поред апотеке Панићеве, овај, мало из шале, а више из онога «у туђој руци комад већи», рећи ће сељацима :

— Докле ћете бити малоумни ? Шта ћете сваки дан код адвоката ? Зар сте му мало подигли једну двокатницу, већ, ено, зида и другу преко пута ? !

Чича-Ранко, на кога је Панић упутио ово питање, почеша се десном руком по зулуху, па ће рећи :

— Знаш, господин-Луко, боље да нас нужда тера код њега него код тебе или код доктора.

Адвокат Дража слатко се насмеши и добаци апотекару ; «ето ти одговор. Право велиш, чича-Ранко.»

У подне чича-Ранко је добио од Драже овакав савет :

— Изгубићеш земљу, мој чича-Ранко. И ако твој продавац Ђукановић, сем ове ливаде и оних шест дана орања што наш закон штити земљоделцу од продаје; и ако, велим, Ђукановић има и другог имања, из кога би се Маринко могао наплатити, изгубићеш само због тога, што је Ђукановић, кад је закључивао поравнење са Маринком, ишао лично суду и одобрио Маринку да интабулише ову ливаду. Наш закон не само што земљоделцу штити пет дана ораће земље и један дан кућњег плаца, да би га сачувао од зеленаша, већ му још штити и право да сам одреди: шта ће му од имања остати као земљоделчево благодјејање, а шта ће

му се и којим редом продавати за дугове. Да Ђукановић није сам одобрио да се за рачун Маринков интабулише ова његова ливада, он би ти сад могао помоћи, користећи се правом, да одреди за продају другу своју земљу, одакле би се Маринко наплатио. Овако Ђукановић се вољно и прећутно одрекао тог свог права, пошто је он то право одређивања већ једном употребио приликом интабулисања. Сад ти остаје, чича-Ранко, да бираш једно од овог трога : или да се са Маринком поравнаш и да од њега купиш то његово потраживање; или да на јавној продаји ову ливаду понова купиш, да је лицитираш колико она за тебе вреди, а Ђукановић после нека ти накнади све што будеш дао; или најзад, да са свим дигнеш руке од ливаде, а од Ђукановића да тражиш повраћај цене и накнаду штете ако је будеш имао.

— Вала ти, господин-Дражо на савету, али нити ђу се моћи са Маринком изравнати, нити могу дићи руке од ливаде, то ми остаје једино: ко да више. Потераћемо се!

— А ево ти, чича-Ранко, још један мој савет — настави Дража. Кад год хоћеш нешто важније да предузимаш, питај, брате. Ко пита, не лута. Није срамота питати, ако је срамота опати, слагати или украсти. Кад вам ми, адвокати, не би требали; кад ми не би били друштву потребни, не би ви толики код мене данас дошли.

— Вала ти и на томе, господин-Дражо. Све је тако. Човек се до смрти учи, па опет недоучен у гроб оде. Да је памети до суда као од суда?! Али... Збогом господин-Дражо, збогом остајте људи — поздрави се чича-Ранко и оде.

При изласку на сокак рече још једном : «Вала, потераћемо се! Ко да више!...»

III

Моба и продаја

Кмет Маринко предао је на извршење интабулисано поравнење. Као кмету, разуме се, и полицијска власт иде на руку, јер «врана врани очи не вади.» А, Бога ми, примичу се и избори за народне посланике, треба се и кмету Маринку око тога посла по-

трудити. Мало обећањем, мало милом, негде и претњом... па да се утера која куглица више у кутију владиних кандидата. Ето зато ваља и кмету Маринку учинити. Шта мари једна куглица чича-Ранкова, ако би он због Николе омрзнуо и св. Николу. Једна куглица ко ниједна. Ливада у Реци одмах је узета у попис и одређена продаја у најкраћем законском року некако на Враче.

На овај исти пресвечак, на који се не ради у пољу, Бошко Ђукановић позвао је мобу, да му помогне дићи оно мало жита у Потесу. Једин је, нема му ко, а испустио се, нема чим ни да плати. Сви ће му радо доћи да помогну, јер је и он свима, док је могао, помагао. Није било мобе без његове Миљане, која је могла урадити за двоје. Баш погреша што своју јединицу даде тако далеко, у Јадар; не само да му не може ни у чему помоћи, но ретко му и долази, а не дај, Боже, болести и смрти!.. — тако су замрпали у селу Бошку Ђукановићу: што је једино своје дете удао тако далеко, у други срез. Бошко је знао из објаве, која је пре неколико дана прилепљена на судничким вратима, да ће му се тога дана, на Враче, продавати ливада.

— Свеједно — мислио је он — што ће бити јесенас, нека буде вечерас. Ја сам је и иначе био продао. Маринку морам платити, а што пре то боље. Да сам то и раније учинио, не бих за петнаест дуката, колико сам од њега узео кад сам Миљану удавао, морао дати сада преко педесет дуката! Рачунао ми је динар на банку месечно — преко дупло за годину! Али шта ћу? Било ми је нужно. Није ми нудио, сам сам му тражио. Вели: «По то дајем и другом.» Кад сам му рекао да је велики интерес, одговорио ми је: «па добро, немој узети, ако ти је скупо. А зар је мањи интерес у трговца, кад ти једну ствар, која га не стаје ни два динара, прода за пет? Зар то није месечно петнаест динара на банку зараде? Па опет трговцу кажу да је поштен човек, а Маринка зову зеленашем и кајишарем! Ја, брате, ником не нудим своје паре. Умем ја њих чувати!.. Готово тако и јесте. Па напослетку коме имам и да чувам имање? Миљану сам, Богу хвала, лепо удомио, мени и баби, док смо живи, биће доста. «Нит паметном теци, нит лудом остави.» После наше смрти и иначе ће се ватра на овом нашем огњишту угасити. Продају још и земљу

у Потесу, да Ранку накнадим што буде поднео штете због мене. Хоћу да дам сваком своје, па мени што остане. И иначе ми је ова земља у Потесу далеко од куће. Једино што са ње скинем годишњи усев, друго ништа; ниједна травка са ње није моја. Нуде ми и добру цену; како која година излази све скупље, ама скупље и живети него пре. Па и овај се свет мења! Није као некад. Нестаде више поштења у људи. Или овај свет више није за мене, или ја нисам за свет, тек не бих марио умрети, кад ми се већ више не мили живети.

Бошко је на мобу позвао и Ранкове и Маринкове, и ако су се они због њега парбили и омразили, што но кажу: «Тукле се јетрве преко свекрве, па само овој последњој бриде леђа.» Бошко ни са једним ни са другим није реметио добре односе, и ако је Ранка волео више због његовог поштења и честитости, ма није ни Маринка мрзео, а нарочито је волео његову децу: Милића и Милену. Са Ранком се договорио да он на лицитацији гони преко суме Маринкова потраживања, па ће му накнадити све што више буде дао, чим буде продао земљу у Потесу.

Још од подне почела је младеж долазити на мобу код Бошка, јер је он заслуживао свачију помоћ, ма да је овај лепи обичај моба, био већ избелио, постао реткост у селу, јер га је био заменио други — позајмица. Ништа није вечито, па се и обичаји мењају. Свако време има и своје обичаје. Баба-Новка дошла је пре свију да помогне редовати својој кони, Јоки Бошковој, и одмах се дала на посао око спремања вечере жетеоцима. За иђиндију однеће им се на њиву: леба, лука и папуле, пошто се не мрси. Старијима биће и ракије. А за вечеру преставили су уз ватру велике земљане лонце, да скувају мауна и млада кромпира. Жетеоци су ишли право на њиву са српом за појасом или о рамену. Само даљни, који нису знали, где је Бошкова њива под пшеницом, долазили су прво кући и одатле упућивани у њиву.

И Стојан чича-Ранков доћи ће на мобу, јер је пре неколико дана дошао из војске на одсуство. До-био је читав месец дана — да помогне средити летину.

— Хвала им — говорила је баба-Новка, баш као да знају, да нам је сад најпотребнији, да урадимо овогодишње летине. Један пут ово у години рађа. Чим се наоблачи мене текне.

Милена Маринкова знала је, да ће на моби код Бошка бити и Стојан, као што је и Стоја чича-Ранкова знала, да ће на моби бити и Милић Маринков. У обе њих срце се заигравало од радости, кад помисле како ће једна с једним, друга са другим жети, разговарати се, шалити и певати. Обе су спремале за мобу и себе и браћу своју. Стојан је у војничком оделу, али му је Стоја очистила цокуле да се сијају, изрибала на грудима медаљу за војничке врлине, да се блиста, накитила га босиљком. А Милена спремала је опет Милића, свога брата од заклетве, јер је и баба-Стајка кметица отишла да помогне Бошковој Јоки редовати. Сеја му је изнела чисту, као снег белу, убрану кошуљу. И у једној и у другој кући остали су сами брат и сестра, јер су Ранко и Маринко оба отишли судници на продају.

Стојан и Стоја спремајући се водили су између себе овај разговор:

— Биће на моби и Милена чича-Маринкова — рећи ће Стојан.

— Хоће. А биће и Милић — одговориће Стоја.

— Зацело. Ама, Стојо, чуо сам да сте се ви много заволели и да ти с Милићем стојиш? Је л' истина?

— Јесте, бато, (овако је Стоја од милоште звала свога брата) волем га, волем га много. И сама не знам колико, како и зашто; волем га као најрођенијег, као зеницу своју. А знам да и он мене тако воле. Исповедаше се Стоја свом брату.

— Добро, Стојо, Милићу нема мане, али ти знаш од кад се ја и Милена волемо и стојимо — још пре но што сам у војску отишао. Ми смо се и заверили једно другом: ја нећу другу узети, а она неће за другог поћи. Ти то знаш, Стојо; а и старији сам од тебе, мени је прво ред да се женим, па ти после да се удаш. Је л' тако? И онда... већ знаш да тебе Милић не може узети. Да не ћеш, Стојо, жалити на ме? Ако ћеш жалити, ја нећу својој јединој сестри метнути грану на пут, а нећу ни заклетву погазити према Милени, која ме, као што знаш, чека већ две године — па ма се никад и неженио.

Док је Стојан ово говорио, Стоја скопчаваше јелече на грудима. Била је потрешена. У њеној души бориле су се две љубави: сестринска и девојачка. Једна другу није могла брзо надвладати, а обе су хтеле освојити једну исту позицију — срце Стојино.

— Све је тако, бато. Али и да није такав ред, и да није теби прече да се ожениш, као старији, ипак зар бих ја могла на жао учинити свом бати, свом рођеном и једином брату, с којим се дичим и поносим, с којим се заклињем? Зар бих тада могла среће имати? Јок. Никад! Али, бато мој, тешко да ће и Милена твоја бити, и ако те она свом душом девојачком воле, чини ми се онолико, колико те и ја водем. Ја то све знам. Мени је то Милена толико пута рекла. И она ме је преклињала, да своју срећу жртвујем твојој и њеној срећи. Ја сам јој то и обећала. Ја се нећу ни удавати, јер, чини ми се, никог другог нећу моћи волети овако као Милића. Ја ћу остати код бабе и нане и код тебе, мили брате мој. Али и твоја срећа је у питању. Можда ниси чуо, да се наш бабо зорли омразио са чича-Маринком због наше ливаде у Реци, која се данас код суднице продаје за дуг чича-Бошков. Тамо је отишао и бабо, а свакако ће тамо бити и чича-Маринко. Ко зна шта ће бити; ко зна да ли ће и ливада остати наша. Чича-Маринко хоће да нам је отме. Баба и чича-Маринко не могу више никад бити пријатељи. То је чича-Маринко баби и казао. А ти знаш, бато, кад разломиш једном погачу више је не састави. Није ни лепо од чича-Маринка да нам отима ливаду. Нама је под кућом, а он има више имања од нас. Све му је мало — амишан!

У овом разговору Стојан и Стоја дошли су на мобу, на њиву, где се већ беше искупило доста жетелаца. Плету ужа, прскајући водом начупану стрњику, да би се лакше плело, да се ужа не би кидала при везивању снопља. Мало раније од њих дошли су Милић и Милена. Стојан се са свима руковао, јер је многе од радина сад први пут видео како је на одсуство дошао, — па одмах и он и Стоја започеше плести ужа у истој групи где су Милић и Милена. Надметали су се, ко ће брже и лепше плести. Сви су махом плели «на крст,» само је Стојан плео «на тулајицу» (овако плету ужа наши Срби у Срему).

Приступи се и жетви, пошто је чича-Бошко распоредио: једне да жању, друге да стеру ужа, треће да купе, а неколицину, најбољих момака, да вежу снопље. У ове последње хтеде одредити и Стојана, али он замоли чича-Бошка, да и он жање — само да би био уз Милену. Жетеоци потераше постад од три обраска. Испред орних жетелаца лелуја се класје, пада

руковод до руководи по стрњици, а позади нижу се редови снопља. Припекла божија звезда, од јаре ваздух игра, мислиш сад ће се сува стрњика запалити. Кипти зној са орних жетелаца, у неког већ и кошуљу на плећима пробија. Отпоче и песма:

«Жито жњела Гружанка девојка»,
«жито жњела, житу беседила:
«ја те жњела, а ја те не јела...»

Стојан и Милена одмичу свима. Њихове су и руковети највеће, две у сноп доста, док других треба три па и четири у сноп. Стоја и Милић жању једно до другог, али на другој страни. Кад Стоја запева ори се цео потес, чини ти се, да се непожњевена пшеница повија и лелуја од њеног гласа, а не од пове-тарца и обилног рода.

На мобу су дошле и Кена уседелица и Сока удовица. Нису оне дошле баш зато да Бошку помогну да уграби од непогоде ово мало летине и што му нема ко да среди, а не може ни да плати. Оне су дошле на ову мобу, као што су ишле и на све друге скупове и саборе: да виде, да чују, да хвале и да оговарају, јер су познате као аброноше сеоске. Свет као свет хоће да оговара, јер целом свету не можеш намесити слатких колача. Има нас свакојаких! Има их, који свој лебац једу, а туђу бригу воде; има их, који више воле туђе зло него своје добро. Где их хвале има и оговарања; где има љубави мора бити и мржње; где има доброте има и злобе; где има ватре има и дима; да није непријатељства не би знали шта је пријатељство; да није ружног не би имали појма о лепом. Тако је било и тако ће бити, док је света. Не треба се чудити Соки и Кени, што им је у крви да оговарају и да разносе аброве. Кена за то и плете седе. Док је била млађа, па и могла се удати, али је била тада пробирач. Чекала је да је просе: Вилотићи из Бојића, Матићи из Вукошића, Адамовићи из Јевремовца и слични. Али и кад марвинче купујеш, гледаш да ли је од соја. Није узалуд речено: «Гледај мајку па узми ћерку.» Ко би још запросио и довео у своју кућу ћерку копилачину! Кад је већ претурила двадесет пету, онда и да је са свећом тражила младожењу не би нашла, јер добар глас далеко иде, а зао још даље. Језик нема костију, а кости ломи. Ко не зна још Кену уседелицу из Врањске?! Колико је

њих скудила и оговорила?! Удовица Сока верна јој је друга. И ако је остала удовицом у двадесет петој години, млађа је и од Кене «девојке!» Нема ни најгорег у селу, који би се преварио да је тражи. Не би је узео ни Иван викач звани «Чурга,» који се сит набећаровао и већ претурио педесету. Сока је још и нероткиња, а кажу да је и месечарка. Виђају је ноћу у недоба. И ако се супротни полови магнета привлаче, у обичном животу слика прилику тражи, као и врећа закрпу. Кена и Сока једна до друге жању. Оне другују, а и другима се подругују.

— Па шта мислиш друго — поче прва Сока — хоће ли се оно двоје моћи узети?

— Јок, одговори Кена, која је од прве разумела о којима је реч. Зар ниси чула како су се чича-Ранко и Маринко грдно завадили и запарничили око Бошкове ливаде. Данас је и продаја. Чича-Ранко је поштено купио и платио, али се шут са рогатим не може бости. Маринко је власт, а коме Бог томе и сви свеци. Кажу да је и чича-Ранко погресио, што није питао паметније од себе, што није добро отварао очи кад купује, јер није узалуд речено: «Ко не отвара очи, отвара кесу». Чини ми се и чича-Ранко ће данас одрешити кесу, јер ни за живу главу неће пустити ову ливаду из шака. Ама и Маринко је ђаво, а и власт му је на руци. Кад је он могао свог Милића да ишчупа да не служи војску?!.. Море шта паре не раде! Само се живот, здравље и поштење не може купити, а све друго може.

— Али, ако буде судбине? — настави Сока. Зар неће Милена, мислиш, сама добећи за Стојана, ако је Маринко не да? Против судбине нико се не може борити. Знам ја колико се они воле. Само ко пре уграби: или Милена — Стојана, или Стоја — Милића. Чини ми се овој другој више је стала крава на ногу. Јес' чула, друго, шта је било с њом на Ђурђев-дан? Није имала кад ни обући се. Дошла је мајци гола ко од мајке рођена! Чини ми се, кад се буду венчавали, биће их троје на венчању — биће венчање помешано са крштењем!

— Имаш право, друго, предузе опет Кена. Неће бити луда, ко по Богу ја, што не хтедох сама побећи у Матиће из Вукошића, кад ме је тражио Неша. Мати ме не даде. Неко јој га скуди, а ја не хтедох сама, па оста неудата. Истина, како ја познајем Маринкову Ми-

лену, и она то неће никад учинити. А чула сам — не знам да ли си и ти чула — да су чак Исаковићи из Новог Села заговорили да просе Милену у идућу недељу за њиховог Буду.

— Нисам то чула, али сам чула за Исаковиће. Сви кажу да су то труле газде. Не верујем, друго, неће Маринка та бува ујести. Није ту ни прилике. Истина, ни они Милени не могу наћи мање. Али, Бог с тобом, Кено, није ту ни прилике!

Док се овај разговор водио између ове две сеоске аброноше, дотле су Стојан и Милена водили између себе овакав разговор:

Стојан је први почео: — Па, Милена, јеси ли и сада при речи? Ето земан дође и ја ћу се јесенас са свим пустити из војске... Доста и много беше. Два рата издржах. Хвала Богу, ево ме здрава, као од мајке...

— А шта то Стојане? — тобож није га одмах разумела.

— Што питаш, кад знаш? Волеш ли ме још онако... онако, како ја тебе водем, као очи, као оно сунце, као моју Стоју, као нану... не умем ти ни казати како и колико?! Као до неба! Слађа си ми од крушке караманке, милија од милости, лепша од ђурђевка. Сва си ми у вољи, у срцу, у души, у мислима и жељама мојим. Све што имам за тебе бих дао. Кад тебе будем имао, имаћу све. Све моје жеље биће испуњене — ја више ништа нећу желети. Ах!, да знаш Милена колико те силно водем, како бих те љубио и миловао више и радосније но мајка своје одојче! Љубио бих те све: уста, очи, јагодице, груди... никад, никад не бих те био сит, никад, целог живота, не би ми било доста! Ја ћу само с тобом бити срећан.

Милена се погла, жање, срп јој се кроз густу, жуто-сјајну стрњику, провлачи као змија и осеца као бријачем, руковед за руковедом пада; она слуша Стојана и топи се од милине. Његове љубавне речи више је загревају него божија звезда у сред бела дана. И кад Стојан мало застаде, колико да предахне, на њена уста, а из дубине раздраганог срца, изађе као најлепши стих одушевљеног песника:

— Водем те. Исто те тако и толико водем, Стојане. Али мучно да ће ишта друго моћи бити од нашег волења, до једино што те водем и што ћу те увек

овако волети. Ваљда није судбина, или једно од нас двога није срећно!

— Знам шта хоћеш да кажеш, Милена. Неће те дати бабо због оне проклете ливаде! Зар им је она преча од среће њихове деце? Ја бих дао све имање, све што имам па и себе — само да моја будеш! Ми смо здрави, радићемо и зарадићемо колико нам је доста да будемо срећни. Али, нико, па ни твој ни мој бабо, не може стати на пут срећи нашој — само ако ме ти волеш, Милена, бар за један део онога, колико ја тебе волем.

— Па како ће моћи бити, Стојане, кад ме бабо неће дати? Он ми је то већ преко нане казао. Нана ми је рекла још и то: да ће у идућу недељу доћи Исаковићи да ме виде. Кажу, да је то први дом. Али ја нећу ни за ког другог поћи.

— Може и биће, Милена, само ако ти хоћеш. Што да не може? Љубав наша савладаће све препреке. Ја ћу те одвести и без бабиног одобрења.

— Е, мој Стојане, није се лако на то решити. А после, чини ми се, да тада не би били срећни. Ја бих била увек корна и од мојих и од твојих родитеља. Знаш ону реч: «Тешку селу, којим војска прође и девојци која сама дође.»

— Е, моја Милена, онда видим да ме не волеш онолико, колико ја тебе, јер онда не би могла тако говорити. Ни тренутка не би се могла размишљати. Зар има нешто, што ја за тебе, за моју Милу, не бих учинио? Ето, реци: хоћеш ли живот? Кад га нисам дао за отаџбину, даћу га радо још једино за тебе. Само реци. Вараш се, Мила, да би била корна од моје нане и мога бабе. Никад. Они би те волели као Стоју, као и мене. Зар моја нана? — та она је тако добра, она ме никад није попреко погледала. Видећеш.

— Може бити. Можда се и варам. У страха су велике очи. Али ја се бојим баш зато што те силно волем, што ти желим сваку срећу, што бих желела да те овако до века волем.

Овај недовршени разговор прекиде им нико други неко баш њихова добра нана. Баба-Новка донела је на њиву ужину радинима у белим пртеним торбама на обрамници. Прострла је по стрњици у хладу рачвастог бреста неколико врећа по дужини; изређала у наоколо вруће лепиње тек извађене из фуруне; од смока: соли, кувани мауна и папуле. Вечера ће бити

боља. Ово тек да се презалогaje. Радини већ долазе и седају, а њени : Стојан и Милена још жању ; заговорили се, па и не чују да се зове на ужину и да су се сви већ отканили од жњевења. Мајка, као мајка — да јој је да да својој деци и први и последњи залогaj — оде сама да зовне Стојана и не знајући да им прекида разговор, који им је слађи од првог залогaja. Пришав им близу, рећи ће :

— Благо нани! хајте децо, хајде сине, хајте и ви, заложите се мало. Дуго је до вечере.

Милена се исправи, приђе руци баба-Новки, пољуби и окваси знојем свога лица суву, коштуњаву, руку баба-Новкину.

— Жива била, кћери. Благо вама младима. Ви не знате за умор. Ако ће. Тако сам и ја док сам била ваших година, па и данас не стидим се својих друга. Ко ваља у младост, ваља и у старост. Рад никог неће уморити. Пре ће му дохакати бесполица. Ама хајте да се мало презалогajите, јер живот и снага улазе на уста.

— Па . . . знаш, нано моја, ми се нешто заговорили — идући говораше Стојан. Је л', нано, да би ти волела Милену као и мене, ако је ја доведем ?

— Бих, сине, бих, рано моја. Како не.

— А и бабо ?

— И бабо. Свеједно.

— Ви је никада нећете прекорети, ако сама дође.

— Никад.

— Ето, Милена : да може бити, да је судбина и да ће бити — заврши Стојан кад стигоше радинима под брест.

*

Још око ручанице отишао је судници чича-Ранко, а Маринко је и иначе тамо сваки дан, како сване. Кмет је, званична дужност му то налаже. А има се и посла : те пореза се купи, те потрице, те парнице, једна власт тражи једно, друга-друго, а све се бије о главу њему — кмету. Ко ће толиком свету прав бити? Колико је пута у разговору међ својима рекао: «Најстрашње је кметовати ; бити слуга у сто господара; немаш мира ни одмора; па опет учини му сто пута, немој један пут — ниси ништа учинио ! Да ми је да наплатим моје што сам у народ дао, па цаба му кметовство; одма бих дао оставку, а после и једин сам. Ето, док удам Милену, шта је оно једно дете, куд ће

пре? А какве вајде имам од кметовања? Чудне ми плате! Већа би вајда била, да седим у њиви и да чувам усев од птичије.»

Овако говораше Маринко и тога дана, чекајући у хладу пред судницом среског писара да дође ради продаје. Чича Ранко седео је мало даље и одбијао димове из луле. Знао је, да ово кмет Маринко не говори како мисли; знао је да Маринко не би никад сâм дао оставку, док га не истерају; знао је, како је он и ногама и рукама радио, док се није окметео. Али чича Ранко увек се држао онога: «нека нађе од другог». Само би по неку рекао о овогодишњој летини, о борбама и успесима српским у прошлогодишњим ратовима. Као понеки, он се није хвалио, што је и он за освећено Косово и покајану Сливницу дао своје крви — јер му је његов јединац Стојан у свима борбама учествовао и рањен био. Он је има пуна уста хвале за српску јуначну војску, за мудре управљаче, који је умедоше спремити, наоружати, упутити је и водити. Завршио би увек с тим: «овом нараштају је доста, треба се одморити, млађи иза нас нека наставе. Да се већа кућа подигне, треба и више времена. Камен на камен, зрно по зрно, па се дође и до мељаче и до погаче. И добро је да човек има, да за нечим жуди. Та жудња га подстиче и ободрава у животу. Кад би човек постигао све и не би имао ништа да жели, не би имао разлога и не би требало да живи».

Пред подне бану и срески писар на колима Недељка Анђелића, пандура из Гор. Врањске.

— Помози вам Бог људи! Поздрави писар присутне сељане силазећи с кола. Сви поустајаше.

— Бог ти помогао, господине, зачу се као из једног грла.

— Бога ми вас има доста у хладу! А да ли има толико и на раду.

— Па данас се не ради, господине. Врачи су, Кузман и Дамњан...

— А, не ради се! А да ли се једе на Враче? Како ми радимо? Ви сељаци, имате више празника него радних дана у години! Врачи! Ко још и Врачаре убраја у свеце?!...

— Па знаш, господине, друго сте ви господа, а друго ми сељаци. Вама тече плата: и кад радите и кад не радите и кад зло радите. Вама освиће и кад је суша и кад је град. Нама је све у пољу, у божијој

руци. Дође до руке, па тек само се наоблачи — и за неколико часова све ђаво однесе. Ето због тога данас ми сељаци не радимо — одговараше писару Милојица Анђелић, који је увек роптао против власти и госпoде и доказивао како су они непотребни, како они живе од зноја народног.

— Добро, добро, знам ја да си ти, Милоје, у свакој чорби мирођија, да ти увек ропћеш на власт. Ама да вам није власти очи би један другом повадили.

— Боже сачувај, господине, вараш се. Да није нас, не би било ни вас; да није добра не би знали шта је зло. Поред глупих живе и паметни и ови последњи боље, јер их је мање. Једно с другим — било је увек и биће док је света и века, заврши Милојица, кад писар пође у судницу.

— Па кмете, има ли што да се прихватимо? упитаће писар, кад седе у чело судског стола наспрам крста и еванђеља.

— Па дао је Бог, одговори кмет Маринко, скидајући зобницу обешену на зиду, из које извади: велику лепињу са два прореза на среди, печеног петла, кришку сира и једну вешалицу сува меса. А у ђошету иза врата стајаше чутура с вином и једна флаша шљивовице. Пандур наточи жуте препеченице и пружи је писару.

— Да смо здрави, рече писар и искапи на душак. Знам ја, да у кмета Маринка има добра и вина и ракије. Тако и треба. Ко ради нека и слади.

Поседаше за судски сто. Крцкају кошчице, пуцају заушњаци, као да су снопље цео дан везали. Престаде и разговор. Само се чује: «Здраво!» и «Спасај се!» Обредише се по неколико пута и већ чутура шобође. Сад срески писар настави.

— Па кметови, како иде са изборима? Може ли бити шта? Знаш, ту је и ваш образ у питању. На избору посланика видеће се колико и ви вредите; колико поверење уживате у општини. А Бога ми без труда нема ништа. Ваља вам се потрудити. Само ваља умети с народом лепо—милом, јер сила или претња ту не помаже кад је тајно гласање. А сад вам је бар лако агитовати за радикале: удвостручили смо Србију; осветили Косово и покајали Сливницу. За ових десетак година чисте радикалне управе, Србија је у сваком погледу напредовала и одмакла далеко. Ако да Бог и ако у будуће буде овако мудре управе, дочекаћемо да се

српска застава вије: у Сарајеву, Новом Саду, Сомбору и Панчеву. За носиоца листе имате Вујичића Милорада, кога сте сви хтели. А за квалификованог доктора Момчила Нинчића. Кандидати су вам бољи но што их има и једна друга странка у нашем округу. Нека вам је само главна дужност: да сваки бирач изађе тога дана на биралиште и гласа. Знаш, брате, многи од наших мисле: «па радикали ће имати већину, моја једна куглица не чини ништа, једна као ниједна. Али није тако. Треба имати на уму да се за једну куглицу добија већина.

Срески писар устроји протокол лицитације. Нареди пандуру да објави на пољу: да ће почети надметање и да сваки, који мисли да лицитира ливаду Бошкову, може ући унутра.

Тек тада уђе у судницу и чича-Ранко, који је дотле на пољу, пред судницом, био. На вратима скиде капу и назва: «Помози Бог и овде!»

— Колика је кауција, господине? Упита чича-Ранко.

— Двадесет динара, чича-Ранко. У готову или артијама од вредности. Према процени полаже се 5%, а ливада је процењена приликом пописа 400 динара.

Чича-Ранко извади из недара две новчанице од по десет динара и пружи их среском писару.

Маринко, као први и једини интабулисани поверилац, није полагао кауције.

Више се нико није хтео надметати.

Маринко први крсти са 300 динара. А чича-Ранко одмах рече:

— За мене је 500 динара, по то сам је и раније купио.

Маринко: 600 динара

Ранко: 700 »

Маринко: 701 »

Ранко: 800 »

Маринко: 801 »

Ранко: 1000 » .....

— Да ли ко више? Понављаше неколико пута писар.

Настаде тајац.

— Говорите људи. Да ли ко више? Први и други пут и....? Да ли ко више? Говорите људи хоћу да закључим. Прошло је четири сата.

— На коме је? — упита ће чича Ранко, прибојавајући се какве подвале.

— На теби чича-Ранко за 1000 динара, одговори писар.

— Ја нећу више, рече Маринко.

— Е, онда: први, други и... и трећи пут. Нека ти је срећно, чича-Ранко, заврши писар, исписујући и словима излицитирану цену у хиљаду динара.

— Како да Бог, господине, његова је воља — одговори чича-Ранко, пошав да иде, али га писар заустави, да му да признаницу на положену кауцију.

IV

Одбегла.

Вече је у очи недеље. Види се као и дању. Небо још с вечера начичкано звездама. Заладило. Радини се враћају подоцкан из њива. Сутра је недеља. Одмараће се вас дуги летњи дан. И Милена са Милићем и осталим радинима враћа се доцкан са њиве, јер су Маринкови тога дана намирили жито. Милена носи венац од жита исплетен у знак намирења, али овога пута она није увесељавала радине својим умилним гласом, јер је цео дан била нешто брижна. То је и Милић приметио.

— А што ти је Милена? — упитаће је Милић уз пут. Знам ја шта ти је. Што те бабо хоће да уда. Сутра долазе Исаковићи да те гледају. Али, сејо моја, не брини се. Ако ти се момак не допадне, не мораш. И бабо те неће и не може на силу натерати. Ту нема силе. Сви кажу да је Буда кршан момак.

Брату за љубав отпевала је тога вечера само две строфе из оне народне :

«Мој дилбере, рођо моја,»

«Што ми ти је?»

«Да те на ме жао није?»

«Те си тужан у вечере»

«Мој дилбере!»

« . . . . . »

«Мој дилбере хитај дома»

«Купи свате.»

«Испроси ме у мог тате.»

«Бићу твоја имај вере.»

«Мој дилбере!»

Певала је тихо са нарочитим осећајем и расположењем. За време певања Кена уседелица добаци својој друзи Соки:

— На ког ли то дилбера циља Милена? Да ли на Стојана или на Исаковића?

— Добра су обојица — додаде Сока. Добар је и онај, што га Маринкови неће, а још бољи онај, што јој га намећу. Чућемо сутра.

За вечером јела се намиреница: лепиње од новог брашна на често сито. Попила се и која више. Радини се разиђоше сваки на своју страну. Милић узе пушку и оде да ноћи у бостану, јер су лубенице почеле заруђивати. Маринко и Стајка легаше. Милена диже синију, успреми судове, почисти мрве. нарани керове, затвори врата на кући и оде у вајат тобож да легне. Намерно лупи вратима на вајату, да би је бабо и нана чули, да је у вајату. Они су је и чули, јер се бабо мало накашља. Све се умири. Завладала ноћна тишина, у којој се чује само зрикање попца и удаљени лавез паса, тих верних ноћних стражара.

— Ох! Боже мој! Научи ме и упути ме шта да чиним. На шта да се одлучим? Од вечерашње одлуке зависи цео живот мој, моја срећа, моја судбина. Да ли ће ме Стојан увек волети? Да нећу бити корна што сам добегла? Оваке су мисли обузимале Милену, кад се затворила сама у вајат и села на сандук поред кревета.

Стојан је цео дан везивао снопље у својој њиви. И чича-Ранко је такође тога дана намирио жито. И његови су се доцкан вратили с рада. Хтели су да намире да им не остане за мало. Ко омркне и осване на раду тај и има. И Стоја је донела исплетен венац у знак намирења, а баба-Новка такође је месица намиреницу. Кад су се радини по вечери разишли, Стојан је задржао само свога побратима Вељка, коме је данас на раду поверио своју тајну: да ће вечерас довести за себе Милену Маринкову. То је знала још само Стоја.

Кад Стоја поче изувати бабу, Стојан свима својима саопшти своју одлуку, коју би само свемогући могао изменити.

— Бабо, време је да ти кажем.... отпоче Стојан.

— А шта сине? Говори одмах — мало се изненади чича-Ранко.

— Ја ћу се, ваљда, јесенас пустити из војске, па....

— Хоћеш, да се жениш? — настави чича-Ранко, кога обли радост по лицу. Јест, и време је. То и бабо твој жели и једва чека. Ето још сад меркај цуру. Ићи ћемо о Илину-дне на Орид. На сабору неће бити цуре, која би ти нашла мане; у коју се загледаш неће те одбити. А нама ће бити мила, коју год ти будеш изабрао. Је л', баба?

— Дабогме — одговори баба-Новка.

— Али, бабо, ја сам већ изабрао цуру.

— Да није Маринкову? Озбиљно упре очи чича-Ранко у сина.

— Јест, бабо, њу ил' никоју.

— Цура је добра, нема говора. Било би грехота рећи ма шта противу чељадета. Али ти знаш, сине, да Маринко никад неће дати за тебе, сина мог, његову Милену. Он нам је непријатељ, а у непријатељу узалуд ћемо тражити пријатеља. Пун је свет добрих девојака. Наћи ће твој бабо себи снају.

— Немој се трудити, бабо. Ја ћу Милену довести још ноћас, још вечерас, само тражим, да ми то ти и нана одобрите. Ја волем Милену, а и она мене воле. Ми смо се једно другом заверили: да ћемо се узети. Пристала је да сама дође. Ето, бабо, младости ми моје, ја се никад другом оженити нећу, ако њу не узем.

— А знаш ли, сине, да ћемо имати много неприлика. Маринко је осветљив, а власт је. Подај лудом сикиру у шаке, па бежи. Зар мислиш да он Милену неће сутра силом одузети? Баш Сока ми јуче рече, да ће им, чини ми се сутра, доћи Исаковићи из Новог Села да гледају Милену.

— Не брини се, бабо. Само је Бог може одузети, кад једном наш праг прекорачи. Него још нешто, бабо. И ти и нана нећете је никад прекорети што је сама дошла? Волећете је као мене?

— Не дај Боже, сине — готово заједно одговорише бабо и нана.

— Е онда хајдмо, побратиме. Још вечерас — полазећи рећи ће баби и нани — имаћете снају у кући.

— Нека буде срећно и благословено — рече баба-Новка. Чувај се, сине!

Све спава. Поспали су и верни ноћни стражари — пси. Влада свуд ноћни мир. Гробна тишина. Чује се како трава расте. У кући кмета Маринка не спава једна једина жива душа — Милена. Два побратима журе у лов. Можда су они једини у селу Врањској, што ремете ноћни мир. Нису уз пут проговорили ни једну реч. Сем сјајног месеца и многобројних звезда, други нико неће ноћас видети, куд су наумила ова два побратима у ово глуво доба ноћи. Ћутећи прелазе преко прелаза и врљика, моштаница и обала. Уђоше у воћњак кмета Маринка; заиђоше за вајат, послушају. Стојан се саже, узне бусу и преко плота хитну се на вајат. Док си длан о длан ударио, врата се на вајату отворише. Добро је — прошапута Стојан. Пођоше великој капији, коју у тај час Милена отвори, носећи под пазухом мали завежљај. До капије испратише је верни ноћни стражари — пси, које је тог вечера наранила. Сви троје, Милена у среди, пођоше истим путем, којим су ови ноћни просиоци дошли. Опет сви ћуте као оно лопови кад покрађу носе. Уђоше у авлију чича-Ранкову на малу капију. Милена прошапута у себи: «Ох! Боже, ти ми једини буди на помоћи!» Гр-р-у-у! — одјекну пуцањ кремњака побратимовог кад ступише у авлију. Овај одјек, који једини проламаше ноћну тишину, објављиваше целом селу: да је Стојан чича-Ранков вечерас довео девојку. Из куће истрчаше срећни и радосни родитељи: да на свом кућњем прагу дочекају принову своје куће — снаху своју. Стоја је истрчала на по авлије и прва своју милу снаху загрлила. Милена прво приђе руци баби Ранку, па онда својој другој нани.

— Добро нам дошла, мила снахо наша — скоро у један глас поздравише добродошлицом радосни родитељи снаху своју, уведоше је у собу, нудећи је да седне, да би им се нова, лепша срећа у дому настанила.

Стоја узне из руку Миленини завежљај у коме је понела само једну једину кошуљу. То је све што ће од спреме и мираза донети, то је све, што је у кући својих родитеља лично себи стекла и зарадила у својих ссамнаест година. А по нашим законима, по којима мушкиње сасвим искључују женскиње из наслеђа имовине предака, то ће и само то, Милена, јединица ћерка, наследити од богата оца свога. Чича-

Ранко имаће и да жени и да удаје — да проведе и свој и Маринков трошак.

Побратим је пунио и палио кременак, чији је пуцањ будио оближње суседе, те су се један по један искупљали код чича-Ранка : да му честитају изненадно, а прво његово, весеље. Чак у Анђелића мали чула је и међу првима дошла и Кена уседелица. Веселило се, пило и частило до пред зору.

Ноћашњи пуцањ пушака чуо је и Маринко. Није ни слутио, да ће његова Милена овај зазор учинити и срамоту му на кућу нанети. Сваки пуцањ га је будио, јер је и иначе, од како се окметео, немирно и на опрези спавао. Тек пред зору могаше мало сан утврдити.

Зора руди. Руменило летње зоре, кроз прозоре без завеса, дугиним бојама бојадисаше окречени дувар у соби. Петли објављују зору. Маринко отспављује баш тај најслађи јутарњи сан. Баба-Стајка се дигла, као обично, прва. Полако је изашла у кућу, ложи ватру на огњишту и послује. Неће још ни Милену да буди. Сама је помузла и краве, процедила и наставила да узвари млеко; сама је очистила обућу Маринку; сама је спремила њему и Милићу чисту преобуку. Недеља је.

Први сунчани зраци пробудише и Маринка. Обуће чисту преобуку, запали лулу, седе на трonoжну столицу и поче се обувати. Баба-Стајка чула је из куће да је устао. Накашљао се.

— Морам је пробудити. Треба да му полије — тако мишљаше Стајка, кад пође вајату да пробуди Милену.

— Милена! Устај, кћери! Устао ти је бабо. Треба да му полијеш. Хајде! Доста је. Било је и ноћи доста. Кад отвори врата, и кад јутарњи зраци разагнаше тмину у вајату, баба-Стајка баци поглед на кревет, који не беше ни распреман, и спази да њене Милене нема у кревету. Хтеде је викнути, али се у том моменту на вратима појави Милић, који сетним гласом рече мајци својој :

— Не тражи је, нано. Однео је ђаво ! Одбегла је за Стојана !

— Шта наопако ! — ужасну се Стајка, којој сад у ушима одјекиваше ноћашња пуцњава пушака. Ноћас беше сан, а сад постаде јава. Ти ли пуцњи објављиваху нашу срамоту ? ! Несрећнице ! Што окаља

образ и себи и свима нама? Куд зазор и брука? Ко међ' свет да изађе? Еј! камена мајка, шта одгаји и шта дочека! Иди, иди, сине, кажи баби. Ух! Тешко си мени, несрећној мајци! Шта ми рођено моје чедо нанесе?!

— Казао сам му већ, нано — одговори Милић. Идем да прежем коња. Хоће одмах капетану. Неће он то тако пустити.

— Куку, Милена, зар те зато несрећна твоја мајка гајила и девојчила! — јадиковаше Стајка, враћајући се у кућу. Још са прага рећи ће Маринку:

— Црни човече, чули нашу ноћашњу бруку?!

— Ако ће. Каква мајка — таква ћерка. И ти си сама за мене дошла. Што осуђујеш код другог оно, што си сама учинила? И ти си овоме највише крива. Размазила си их обоје! Али, ако буде жив Маринко, неће она бити слушкиња Ранкова, у мог душманина! Са влашћу ђу је одузети. Идем одмах у Шабац капетану.

— Немаш права, Маринко, да ме под старост кореш, што сам сама дошла за те, јер ја нисам имала родитеље, да ми срећу нађу, као она. А ти знаш, кад се браћа ожене, гледају себе. Ради, како ти је воља, Маринко. Али, чини ми се, да ћеш и ту погрешити, ако је силом власти одузмеш. Опет бруку не поправи, срамоту не заглади. Чим је једну ноћ ноћила у момковој кући, више она није девојка. Кад ју је ђаво понео, нека је носи. Сама је ковач своје среће. А можда јој је таква судбина.

— Јест, код тебе је све судбина: и што ваља и што не ваља, јер вама, женскињу и памет не иде даље од судбине. Дуга коса — кратка памет.

— Ја ти се никад у животу нисам противила, па нећу ни сад. Ради како знаш. Мушка си глава. Али, кад ћеш већ у Шабац, поручи: да не долазе Исаковићи, да брука не пуца даље.

Милић притера таљиге, отвори капију, Маринко седе у кола и одјури капетану.

То јутро прва уђе у кућу кмета Маринка удовица Сока и чим седе на столицу упитаће Стајку, која престави лонче, да јој скува кафу:

— Што оно ноћас пуцаше пушке? — Није она ово питала што ништа о томе није знала. Била је она већ до зоре и код чича-Ранкове куће. Она је и овде дошла у намери, да прва што купи, да прва што

дозна и да прва однесе абар чича-Ранковим, и да разнесе по селу. Разуме се, да ће на то, што чује, надовезати још два пут толико. То је у крви свију аброноша.

— Ето, обрука нас наше рођено дете, наша Милена! Одбеже за Стојана — одговараше Стајка спотичући ватру под лонче.

— Оно није лепо за девојку као што је ваша Милена, што је сама отишла, али, по срцу треба говорити: Стојану нема мане. Бољег у срезу не би могла наћи, да га са свећом тражи, ни честитијег, ни кршнијег...

— А ко може наћи мане Исаковићу? Па после, ти знаш, друго, да ће целог свог века бити корна због тога, што је сама добегла. Свак ће јој казати: «Па да си ваљала и да си се могла удати, не би сама добегла.» Ето, овако старој, па ми јутрос мој Маринко то пребаци преко носа. Тхе! кад ју је ђаво понео, нека је носи. Ја не бих ништа против тога предузимала. Што би — би; брука се не поправи. Ваљда нам је таква судбина. Истина, и ја сам овим трагом прошла, па се не могу тужити на своју судбину. Али код мене је било друго: нисам имала родитеља, да ме уче и да ми срећу изаберу. Мој Маринко не да се ни доћи: неће он да Милена буде презрена слушкиња у Ранкових. Оде капетану. Хоће силом власти да је одузме. Још већа брука! Поручила сам да Исаковићи данас не долазе.

За Соку је ово било доста новости за цео дан. Остало ће, што јој буде требало, она сама додати и накитити. Уме то она, а помоћи ће јој и Кена уседелица, која је у истој намери дошла кући Маринковој. Попише кафу, па заједно одоше. Ко их год познаје, знаће, да ће оне опет до куће чича-Ранкове.

Још ове две сеоске аброноше нису ни довршиле саопштење код Ранкових о свему, што су код Маринкових чуле, а Стоја утрча у собу и уплашено рече: «Ето капетана!» Сви пођипаше. Стојан и његов побратим узеше пушке. Стојану су се тада на лицу мogle читати ове мисли: «Само ће је мртву и преко мене мртва моћи одузети! До јуче сам бранио оно што ми је свето — отаџбину, а данас ћу бранити оно, што ми је милије и дражије од живота — моју Милену. Без ње ми живот не вреди. Зашто да ми је одузму? Зар је нисам заслужио? Зар немам права на

срећу као и други? Борио сам се за срећу других, а да на то сâм немам права! Не, то не може бити.»

У овим мислима дочекаше два побратима средског капетана у соби, која је код баба-Новке увек до зоре почишћена, опајана и проветрена. У соби је била и кућња принова, снаха Милена. Чича-Ранко и баба-Новка дочекали су капетана у авлији. Са капетаном је дошао и кмет Маринко, а по званичној дужности дошао је и жандар с пушком и опасаним редеником. Ова пратња повећавала је капетану ауторитет његове власти у народу, и ако, често пута, ови реденици са бојевим метцима, опасују страшљивца и кукавицу. Али и од празне пушке двојица се боје. Ту је и општински викач Чурга. И он је у званичној дужности. Нико му, кад ту дужност врши, не сме рећи ни црне су ти очи у глави, јер ће одговарати за увреду власти у званичној дужности. Тако му пише у закону. А носиоци и извршиоци власти не морају бити оно, што треба да су; а и врло ретки су по личној вредности то што треба да су и што треба да престављају. Зато има и права пандур Чурга, што каже у препирци, кад ко покуша да му ту његову званичну вредност спори: «море, ко те пита шта вредиш и ко си, већ шта представљаш. Нека и медведа поставе за капетана, само нек му даду власт и нека га обуку у униформу, па ће га се сви и бојати и капу му скидати.»

— Добро јутро — назва капетан кад укорачи у собу. Доби једногласан одговор од свију: «Бог ти помогао, господин-капетану!» Милена приђе руци капетану и баби своје, који јој не даде руке и који се ни с ким у кући није поздравио.

— Ти имаш два сина чича-Ранко? — упитаће капетан.

— Не, ово је мој побратим — преухитри с одговором Стојан.

— Само једног господин-капетану — рече чича-Ранко.

— Па куд се спремате војници, кад сте пушке узели? Да не слутите опет рат?

— Било нам га је доста, господин-капетану. Ми рат не желимо, али га се и не бојимо. Прекалили смо се, па нам је свеједно. Али нам оружје боље личи него том твом јунаку, који се тако опремио, као да

је на Куманову или Брегалници. Међутим није ни барут омирисао.

— Е, е! па и жандарми врше своју дужност. Ви сте бранили отаџбину од спољњег, а они од унутарњег непријатеља. И они су потребни држави као и сви други њени синови. И ако вршимо разне дужности, сви скупа и сваки понаособ, радимо за опште добро своје и своје отаџбине.

— Па ми смо, ваљда, сви Срби? Откуда онда може бити и унутрашњих непријатеља? Ваљда нико од нас не би ни помислио, а немо ли и радио да Србијом завлада: Шваба, Турчин или Бугарин? Нисмо ли ми — ја и Милена ти ваши унутрашњи непријатељи, против којих се ваши жандарми боре?

— Не, Стојане. Боже сачувај. Али ипак у свакој држави, па и нашој, било је, има и биће увек и унутрашњих непријатеља. То су сви они држављани, који раде против интереса других или против интереса своје државе. Они су непријатељи и сами себи, јер у оба случаја они раде, ма и посредно, против својих сопствених интереса. Они то не знају, као што и ти, видиш, ниси знао, да има и унутрашњих непријатеља и да су органи власти наши чувари од тих непријатеља. Они су ти, који нам штите и бране: нашу личну слободу, мир, безбедност и имовину. Они су ти, који чувају ред и поредак у држави, без чега држава не би била оно, што треба да буде: заједница људи једне исте расе, који имају сличан говор, сличне обичаје и желе да живе у једној великој државној заједници; да се покоравају истим законима по којима је та њихова заједница уређена. Ја нисам, Стојане, дошао да ти чиним зло или неправу, већ да учиним по правди и закону, пред ким сте ви сви једнаки.

— Па закон и правда одобравају женидбу? И ја и Милена имамо права на оно, на што имају права и сви други?

— Свакако. Али само ако не би било каквих законских препрека овој твојој женидби, којој је и време, и на коју, као и сваки други, у начелу имаш права. Треба знати: да се и тај чин закључивања уговора о браку, врши по законским прописима. На првом месту, као и код сваког уговора, треба да постоји слободна воља и сагласност не само вас, који стварате ту нову заједницу, коју називамо браком, већ у извесним случајевима важност тога брака зависи од пристанка

ваших родитеља или старатеља. А и ваши сроднички односи до извесног степена сродства могу бити законска сметња вашем браку. Ето, моја је дужност, као органа власти, да то све извидим, па ако тих сметњи не буде, и ја ћу, као ваш капетан, бити међу првима, који ће вам пожелити сваку срећу.

— Дакле, Милена, ево пред твојим родитељем, реци слободно и отворено: је ли твоја драга воља да поћеш за Стојана; јеси ли твојом вољом дошла у ову кућу у намери да се удаш за Стојана; да те није ко на то приморао, навео или завео да то учиниш?

Милена је цео разговор између капетана и Стојана саслушала оборене главе, приљубивши се уз баба-Новку; а сад, кад се овај судбоносни одговор од ње лично затражи, подиже главу и одговори:

Моја је драга воља, господин-капетану. Сама сам дошла. Нико ме није приморао ни завео. Ја волем Стојана и само ћу његова бити. Бабо ме није хтео дати, јер се са бабом-Ранком запарничко због ливаде.

— «Кад се пре потурчи, а кад пре научи чалму завијати?» — рећи ће кмет Маринко. Кад пре стече два баба?! Ја те нисам дао, јер сам те хтео боље усрећити. Данас ће доћи Исаковићи да те просе. Реци, господин-капетане: да ли сам јој, као отац, бољу срећу од ове изабрао?

— Чуо сам за Исаковиће, али их изближе, као ни момка, не познајем — одговори капетан.

— Нека Исаковићи усреће другу, а ја боље среће од ове не тражим — одговори поново Милена још одлучније.

— Е онда знаш, кмет-Маринко, шта бих ти ја саветовао и као твоја претпостављена власт и као твој пријатељ? Благослови ову твоју децу, кад и иначе никаквих законских сметњи нема овој њиховој брачној вези.

— Никад, господин-капетану! Никад нећу у непријатељу пријатеља тражити. Кад ју је ђаво понео, нека је носи. Али моја нога никад више неће овај праг прекорачити. Збогом, капетану. Маринко се диже и оде.

— Чича-Ранко, настави капетан, по распису епископа, моја би дужност била још само то: да Милену до венчања одвојим од Стојана код неког од твојих или Маринкових сродника. Али ја то нећу чинити, познавајући те као честита и ваљана човека. Али,

брајко, похитај са венчањем. То ти је мој једини савет. Збогом остајте. Капетан се диже и оде општинској судници, да узгред сврши и друге званичне послове у општини Браптанској, јер су избори на прагу.

Чича-Ранко и баба-Новка једновремено загрлише своју снаху исказујући своју радост сузама и речима: «Срећна нам била мила снахо и кћери наша?»

V

Прошевина

Често пута се у животу огледа случајност, или, како наш народ вели: игра судбине. Много што-шта наиђе и догоди се изненадно, неочекивано, против наше воље и мимо наше сарадње, па врло често и без узрока, противно ономе: да свако «зашто» има своје «зато». Бар ми ово «зато» на први поглед не видимо. Све ово доказује, да наша моћ мишљења и схватања још не досеже свугде; да не знамо и никад нећемо дознати све — јер је свезнајући само Бог! Ту, у појму о вишој сили, коју називамо Богом, налазимо једино тачно разрешење свију проблема, које друкчије не умемо да схватимо, објаснимо и разрешимо. Ту је и оно «зато»; ту је и управљач наше судбине; ту је и узрок што се ово овако, а не онако, збива и догађа; што се неко родио овакав, други онакав; што неко агује, други благује, трећи јадује; што никад нећемо сазнати све тајне природине: зашто је цвет љубичице тробојан, ружин румен, кринов бео; зашто неко цвеће мирише, а друго нема мириса, кад све ниче и расте на истој «црној» и безбојној земљи?!...

Па зар је Ранко Стојићевић и сањао: да ће истог дана имати у својој кући и снаху и зета, да ће дочекати два весеља, као онај из народних песама, што истог дана два весеља гради: «Сина жени, а ћерку удаје!...» И то се није десило по његовој вољи, и ту је имала удела судбина, која се игра с нама, па нам неки пут приреди неколико радости заједно, једну за другом, а другда обрнуто — бол и жалост. Хоће и овде да нам јаче предочи онај закон о удружљиво-

сти у природи, који влада не само у природи људи, већ свуда: у природи животиња, биља, ствари, па и у природи догађаја!

Маринко је јутрос свратио у Шапцу и до Драже адвоката. Знао је поуздано, да ће Исаковићи код њега прво свратити, јер су са њим у пријатељству — његова је рођена сестричина удата за Луку сина Милана Исаковића. Они неће проћи а да њега не питају о Милени и њеним родитељима, јер знају да Дража у Врањској најбоље познаје свет. Маринко је казао Дражи само то: да каже Исаковићима, да данас не долазе, јер се његова Милена напрасно разболела. Нека то одложе и оставе за други пут, а он ће поручити кад могу доћи да виде Милену.

Тако је и било. Просци Исаковићи свратише се на ручак код свог пријатеља Драже, највише у намери, да се боље обавесте о девојци и њеним родитељима, јер им то нико не би могао истинитије казати од Драже, који је не само рођен у Врањској, но као адвокат познаје сваког у главу у Поцерини. Дража је још у подне чуо за новост: да је Милена ноћас одбегла за Стојана чича-Ранковог и да је тога ради капетан отишао у општину Враштанску. Поздрављајући се са својим пријатељима, Дража, због ове новости, направи одмах мало шале:

— Одоцнили сте!... Ко пре девојци, оног и девојка. Из далека сте, а нисте поранили. Заборавили сте на народни савет: «Ко рано рани, никад се не каје!»

— Други фидо уграби ти цуру испред носа — нашали се Дража и са младожењом Будом, кад му приђе руци. Не очајавај. Добра је била и Милена, али ја ћу ти наћи још бољу цуру — да ти око стане. И то баш опет из мог села.

Дража је за ручком казао својим пријатељима: да је Милена одбегла за Стојана, али да је Стоја Ранка Стојићевића, много боља прилика за њихову кућу; да је девојка од тог света, да јој по честитости и ваљаности нема равне у срезу.

— Стоја је као и моја Спаса, хвалио ју је Дража. Ако је Спаса за вашу кућу — таква је и Стоја Ранкова. Па и њени родитељи достојни су да вам буду пријатељи. Ако сте се решили, да ове године жените Буду, онда хајдмо, да још данас испросимо Стоју. И ја ћу с вама ићи. Да се бар не враћате

празних шака, као лоши ловци без зеца из лова. И иначе немам посла. Недеља је. Ићи ћу с вама још и зато: да видите шта све има моја Поцерица. Ви сте Мачвани имућнији, и ако нисте вреднији од Поцерица, али немате оно што у мојој Поцерици има.

Исаковићи се нису дуго двоумили. Не само што су много веровали свом пријатељу Дражи, који је и себи умео изабрати друга, као што је његова Анка, већ што су имали пример и у својој кући, у његовој сестричини Спаси, те одлучише, да одмах по ручку иду да испросе кћер Ранкову, верујући, да ће наћи чељаде какво желе да нађу; а они траже само: здраву, честиту и чедну девојку од добрих и честитих родитеља. То је све. Мираза не траже.

Ко је год ове просце опазио кад су ишли кроз Врањску, и ако их није познавао, нагађао је, да ће то бити просци Миленини — ти чувени Исаковићи из Новог Села, јер се Мачвани познају по ношњи, по колима, и по коњима. А кад је с њима још и Дража адвокат, кога су у Врањској и деца познавала, онда није било тешко ни погодити. Ове просце у пролазу опазила је и Сока удовица из своје авлије и злурадо им се подсмевала. Одмах је потрчала да то саопшти боље него на добош — разуме се, прво Кени уседелици.

— Види л' ти, друго, Исаковиће; одоше да просе Милену — рећи ће Сока Кени.

— Ако, баш водем, да ове газдетине наседну. Шта траже преко света? Мисле, да је газдалук сва срећа. Не једе се све што лети. Није благо ни сребро ни злато, већ је благо што је срцу драго! Голубица је одлетела свом голубу. Они ће наћи муњак — са злурадошћу говораше Кена.

— Хајдмо, Кено, до чича-Ранкових. Хајдмо преким путем на моштаницу: да пре јавимо Стојану и Милени, него што Исаковићи дођу кући Маринковој — говораше Сока.

Кад уђоше у авлију чича-Ранкову на мале вратнице, опазише пред великом капијом Исаковиће. Чуше глас Драже адвоката: «Еј! Домаћине! Отвори!» Обе помислише: да су Исаковићи чули да је Милена побегла, па хоће да је препросе или отму.

— Сад ће бити думбуса, рече Сока.

— Тешто, друго, хајде да гледамо сежира — одговори Кена.

Чича-Ранкови су тада ужинали на пољу испод липе у хладу. Једини и стални гост још од синоћ беше им побратим Стојанов — Вељко. Стоја је служила, а Милена је седла за синијом. Кад чуше глас на великој капији: «Еј, домаћине!» — Стоја као ластавица отрча да види ко је. Кад угледа фијакер, коње и опрему, обузе је нека слутња, нека бојазан, срце јој силно залупа, румен јој обли лице, као да се на њеним јагодицама руже расцветаше. У тренутку, кад је непознатим гостима капију отворала, била је лепша од Равијојле виле. И ако је просци нису познавали, погађали су: да ће то она бити. Милан Исаковић запитаће пријатељ Дражу:

— Да неће бити то та твоја хваљена Поцерка?

— Мислим — одговори Дража, који у пролазу кола кроз широм отворену капију, назва Бога:

— Помози Бог, цуро. Је сте ли ради гостима.

— Бог вам помогао, одговори Стоја, поклонивши се иза капије.

Сви иза софре поустајаше кад фијакер уђе у авлију. Силазећи с кола, Дража понова назва Бога додајући опет: «јесте ли ради гостима?»

— Таквим гостима радујемо се увек — одговори чича-Ранко.

— Ето ми дођосмо да ти честитамо једно весеље и да ти приредимо и друго, ако Бог хоће — рече Дража.

— Хвала ти, господин-Дражо, хвала ти на свему — јер си ми увек добра желио. Хајдемо у собу. Тамо је сад боља хладовина — нудио је чича-Ранко ове своје изненадне госте.

У кући се ужурбаше. Нико још не зна у ком су циљу ови гости дошли. Сви су слутили оно што је најгоре, од чега су зебли: да ће они покушати да преотму Милену. То је држала чак и удовица Сока, поткрепљујући своје мишљење и тиме: што је са Исаковићима дошао и адвокат, а ту је још, код општинске суднице, и капетан.

Стоја је, служећи госте, кроз њене, као ластина крила, црне и густе трепавице, добро уочила Буду Исаковића. Учинио јој се леп као пролећњи дан, млад као роса, здрав као јелен... па, и у незлобној њеној девојачкој души, тињаше мало злобе и зависти.

— Зашто да преотима љубав од другог? Зар је мало девојака и бољих од њене снахе Милене? У ме-

сто наклоности према овом идеалу сваке девојке удаваче, Стоја осећаше неку врсту одвратности због његове себичности.

И ако Буда није изговорио ни једне речи, и ако је стално гледао преда се, стидио се, јер је знао да се све ово чини њега ради, ипак је и он уграбио прилику: да одмери Стоју од главе до пете; да јој оцени стас и покрет, здравље и лепоту; да јој види њено црнопурасто, али ипак бело — румено лице, крупне и црне очи, које га загреваху као летње сунце, њену густу дугачку косу уплетену у две дебеле витице обмотане око главе, облину и једрину њених развијених девојачких груди, које су недра потресале при кретању. Кад га је понудила водом и шећером, он је већ имао готово решење: да је Стоја та, коју он воли и која ће му живот заслађивати.

— Шта велиш, Стојане, упитаће га Сока пред Миленом: доцкан стиже на Косово Јанко! Тако им и треба. Мала им је Мачва! А, Миlena, виде ли Исаковића? Је ли лепши од Стојана? Кајеш ли се?

— Никад! Одговори Миlena, коју такође обузимаше нека слутња а и стид, што се све ово због ње дешава. Према Исаковићима, које је сад први пут видела, у њој се породи и мржња и презрење. У њеној уобразиљи, у њеном срцу, Стојан беше незаменљив. Он јој постаде најлепши, најдражији од свих бића на целом свету.

— Е, чича-Ранко, по својој заступничкој дужности отпоче Дража, ред је, да ти кажемо у ком смо циљу данас до тебе дошли. Ти сина жениш. Нека ти је срећно! И време му је. И треба да за твог живота дочекаш радост. Али ти имаш и кћер на удају?

Чича-Ранку лакну на срцу. Слутње, због које је до сад зебао, нестаде.

— Имам, господин-Дражо, хвала Богу! То двоје деце свега имам. Бог ми их је поклатио. Нека су ми жива и здрава — они су ми све моје добро, сва моја нада и радост. Ради њих живим и налазим разлога за живот. Веруј ми, господин-Дражо, да ми није ове деце, ова два моја очња вида, ове две зенице моје, не бих марио сутра умрети, јер нисам више за овај данашњи свет. Све се изменило. Није више оно, што је било.

— И требаш и имаш зашто да живиш, јер су ти деца — нека су ти жива и здрава — добра и красна.

Можеш се с њима дичити и поносити. Него ми дођосмо да ти приредимо још једну нову родитељску радост: да просимо твоју Стоју за овог мог прикана Исаковића из Новог Села. Не треба да ти о њима говорим. То је најбоља и најчеститија задруга у Мачви, на далеко чувена. Ја сам у њихову кућу, ваљда знаш, дао и моју сестричину Спасу, кћер Николе Матића из Вукошића.

На старачком лицу чича-Ранковом могла се, као у огледалу, видети неизмерна радост срећног родитеља.

Стоја обори главу, али јој румен лице озари, срце јој силно заигра. Сад јој Исаковићи одједном посташе мало милији гости. Буда јој се учини лепши од сваке девојке.

— Кад већ једно весеље чиниш, да чинимо и друго — заврши Дража.

— Хвала ти, господин-Дражо, хвала ти од неба до земље. Ко би још могао наћи мане дому Исаковића? Али ће бити много за мене. Оно, и Стоја ми је већ дорасла за удају. Чекали смо само да прво оженимо Стојана, као старијег. Али, као што видиш, господин-Дражо, да ја, женећи Стојана, удајем и Милену! Па сад уједно и Стоју!... Да неће бити много? Много је за мачка говеђа глава. Нисам рад да се задужујем. Дуг је рђав друг. А ти знаш, да ме је Маринко, мој рођени пријатељ, ове године много оштетио због оне ливаде у Реди. Неће ме окадити сав овогодишњи принос — исповедаше се чича-Ранко.

Чим се отворено повела реч о њој, Стоја је брзо покупила шоље за кафе и изашла из собе. Прва је, још на прагу, упита Кена:

— Шта је, Стојо? Шта хоће?

— Траже мене.

— Шта велиш весела! Није могуће!

— Јест истина, траже мене за Буду.

Милена прва притрча у загрљај својој заови, обасу је пољупцима, говорећи:

— Е, сад ћемо обе бити срећне. Ко ће као Бог?!

— Па јеси л' дала реч? — умеша се Сока.

— Нису ме још ни питали. Али, како баба и на̀на нареде. Чини ми се баба би био вољан. Ако

буде мени остављено на вољу, ја се нећу удавати. Зарекла сам се.

Из собе се зачу: «Новка!» — зову и баба-Новку у собу. Она уђе.

— Ето, Новка, отпоче опет Дража, ми дођосмо да испросимо вашу Стоју за овог момка Исаковића. Чича-Ранко се устеже што се боји трошка и дуга. Али, нећете поднети никакав већи трошак око удаје Стојине, но што ћете морати чинити око женидбе Стојанове. Исаковићи ништа не траже. Можете свадбу Стојанову и удају Стојину провести заједно, о једном трошку. Тако ћемо и уредити. И од спреме Исаковићи не траже Бог зна шта, а даће, сем обележја, и у кућу прилично, па ћете је моћи и с тим опремити. Њима се Стоја допада. Они само њу траже. Као што знаш, Новка, моја сестричина Спаса живи тамо као бубрег у лоју.

— Па како Ранко нареди и ако се деца хоће — одговори баба-Новка.

— Па добро, господин-Дражо, кад ти велиш. Треба увек слушати добре и паметне људе. Али, ако се деца хоће — настави чича-Ранко.

Позваше сад у собу и Стоју. Чим је чула глас нанин: «Стојо — оди, Мила» — знала је зашто је зову. Срце да јој искочи из груди. Њене црне очи, које капци потпуно не затварају ни кад спава, сликале су борбу у њеној души боље од сликара. Уђе и стаде иза врата.

— Ево ме, нано, шта треба?

Погледи свију у овом часу сусретали су се на њој. Стид јој је мењао боју лица. Она обори поглед земљи, а прстима чупкаше пуцад на тесном јелечету, које хоће да прсне, не што је слабо изаткано, већ од једрине девојачких груди...

— Стојо, кћери моја, отпоче чича-Ранко, дође време да се чује и твоја реч, да се послуша и твоја воља, да буде онако како ти хоћеш. Целог живота свог слушала си своје родитеље, данас ћемо ми послушати тебе, јер се и тиче твоје среће, твоје будућности, која нама, твојим родитељима, на срцу лежи. Ови добри људи Исаковићи, чувени и виђени од икони, дошли су да те просе за овог момка, коме нема мане. То нам саветује и наш осведочени пријатељ адвокат Дража. Ја те нећу приморати, кћери, али као отац, који ти жели сваку срећу, желео бих да се са

овом честитом задругом ородим. Кажи нам: хоћеш ли поћи за овог момка?

Настаде тајац. Опет сви управише поглед на Стоју и видеше како јој се из очију скотрљаше две сузе као два зрна бисера.

— Боже! шта да чиним?! На шта да се одлучим? Да ли ћу Буду моћи волети? Зар се нисам Милићу заверила? А зар би могла да не послушам бабу и нану? Зар нисам своју љубав према Милићу већ жртвовала бати и Милени — да би они могли срећни бити? У души Стојиној отпоче оваква борба, која има за тренутак да реши оно, што је у животу драже од живота, без чега би живот био што и цвет без боје и мириса. Настаде борба између љубави према Милићу и послушности према родитељима.

Само је нана разумела своју «Милу»; само је нана знала шта се све збива овог тренутка у души њеној, па похита, као свака мајка, да јој помогне:

— Немаш шта да мислиш Мила моја, кад је таква жеља твога бабе и моја. Прилика је добра, а и судбина је. Једном то мора бити. Послушај своје родитеље, нећеш се кајати.

Одлука би готова, јер је и Стоја добро разумела своју нану. Погледа је право у очи и рече:

— Кад је ваша жеља...

— Нека вам је срећно — први се диже са клупе Дража и рукова се са новим пријатељима. Стоја приђе руци родитељима, Дражи и будућем свекру Исаковићу. Том примеру следовао је и младожења. Нови пријатељи се пољубише.

На ошкринута врата од собе ово се све у кући чуло. Сви знадоше: да је Стоја испрошена. Скоро истог оног тренутка кад је Стоја изговорила оно: «Хоћу», одјекну пуцањ сребрњака побратима Вељка, који објави целом селу ову изненадну и неочекивану прошевину чича-Ранкове Стоје у Исаковиће.

Сока удовица и Кена уседелица, одоше да изврше своју дужност: — да прве објаве ову новост по селу, те да им не би ко други преотео занат и задовољство!...

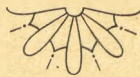
Дража је знао све обичаје при прошевини у селу. Тражио је таџир, а Милан Исаковић одреши дугачку зелену кесу и поче бројати жуте дукате у та-

њир те исте године коване. Изброја равно педесет на име обележја, а тридесет новчаница од по десет динара даде у кућу. Један дукат даде као дар новој прији Новки.

Чича-Ранко донесе из качаре оканицу вина. Служиле су их две снахе: Стоја и Милена. Дража је био весео што је био батли руке у наводацисању; родитељи, и једни и други, били су срећни са среће своје деце, а зар се може и приближно описати радост и срећа оних, због којих су сви остали срећни и весели?!

Само једној јединој кући у Врањској ово дупло весеље чича-Ранково, нанесе бол и жалост: кући кмета Маринка. Сваки пуцањ сребрњака Вељкова погађао је у само срце кмета Маринка.

ДЕО ДРУГИ

РАТ И НЕСРЕЋЕ

VI

Објава рата. Измирење пријатеља.

Скоро не би било ни потребно употребити обе речи у наслову другог дела овог нашег романа: «рат» и «несреће.» Довољна би била само једна од њих — јер је рат сам по себи зло и несрећа. И они, који га правдају нуждом, па чак и потребом за човечански прогрес, називају га «нужним злом». Дакле, сви се опет слажу: да је рат зло, које доноси и појединцима и читавим народима много јада и несреће. Па ипак нуждан је малим народима — да дођу до слободе, а великим и силним — да на рачун других боље живе и напредују. Ова нужда и потреба за овим највећим злом може се правдати и објаснити још једино: незнањем човечанства. Кад се буде пронашао лек овој болести, која сатире род људски више но ма која друга мора, ово највеће зло неће више бити ни нужно ни потребно. Ова болест лечиће се у зачетку свом: серумом, кога ће пронаћи било Вилзон, било његови савременици или далеки потомци. Истина, каже се: «Свако зло има и своје добро», али ту има само нешто од истине. Добро, које ће нам донети ово највеће зло, прескупо плаћамо! Обично то «добро» неће осетити и уживати они, који су за њега жртве поднели и трпели, већ доцнија поколења, која за њ' нису ништа поднела. Али ми се и са тим задовољавамо. Ово нам задовољство ствара љубав према потомству или како би природњаци рекли: инстикт за самоодржањем своје егзистенције и своје феле и после смрти; јер ми у својој деци, у свом потомству, гледамо продужење свога бића и после своје смрти. Деца, пород, потомство, по природним

законима наслеђују, продужују и оживљавају не само нашу имовину и тековину, већ и наше обичаје, нарави и све друге наше физичке и интелектуалне особине. Ми одлазимо са овога света, али у уверењу: да остављамо после нас на земљи оне, који ће продужити наш живот.

По оном правилу: «Где је среће, има и несреће; где несреће, ту и среће има», судбина је хтела да чича-Ранко са његовима доживи и преживи ову највећу несрећу — светски рат; да за своје потомство претрпи ово највеће зло. Судбина је хтела, да срећни заручници: Стојан и Милена, прво се добро намуче па да се науче. Јер:

«Цео живот вечита је борба:
патња, мука, ал' и миља има.
Живот чини: радост, ал' и злоба,
подједнако не мож' бити свима.

Милена и Стоја, сна и заова, као испрошене, прву ноћ ноћиле су саме у вајату. Стојан је те ноћи спавао на гувну, на подини једне незавршене сламе. Али, пре но што је отишао да легне, да се одмори од силне среће и радости, седио је дуго с њима у вајату. Не би умео одговорити на питање: коју од њих две више воле. Разговарали су се о свему и свачему, али највише — није тешко погодити — о љубави, о милости, о срећи, која их очекује, о којој су до сада само сањали, а сад постаје јава, сад се остварује!... Свака реч изговорена тога вчера излазила је из дубине њихове душе; била је верна слика онога, што очи не виде, али што осећа душа пуна миља и заноса. Пре но што ће им рећи «лаку ноћ!», Стојан је молио Милену да је пољуби, да му у души лакне, да жеђ угаси, да утоли усхићење, па... — не мари тога часа умрети!

Немој, Стојане, немој срце моје, говорила му је Милена — грехота је, док се не венчамо. Још нисмо «благословени».

Једва се од њих растао. Провео би поред њих хиљаду и једну непроспавану ноћ. Не би задремао, јер је и љубав сан, а и јава, која замара као и сваки умни или физички рад. Љубав је још милија у сну него на јави. Још је дражија као идеал него кад постане стварност. У колико се више жели, у толико је слађа!

— Молим те као сеју моју, преклињаше је Стојан — дозволи ми... дозволи само једном да пољубим очи твоје! Изгорећу! Ископнећу од жеље! Оваким речима измолио би дар од највеће тврдице, а немо ли од свог срца, од своје Милене. Није било место на глави Милениној, које нису дотакле вреле усне Стојанове. Није знао шта је доста. Не би се откануо, да не чу из собе глас своје нане:

— Стојане, кућо моја, иди сине, лези, иди од мори се. Поноћ је превалила. Ваља сутра поранити, вршај насадити...

— Лаку ноћ! рече тек тада Стојан Стоји и Милене.

Легао је на леђа, да би гледао лепоту небесног свода: бледо-сјајни месец и безброј његових другарица, које нико до данас није могао пребројати. Гледао је и дивио се васиони, о којој је он знао само толико: да њом управља Свемоћни. У безбројном звезданом јату, он је знао именовати само: Месец, Влашиће, Штапце, Великог и Малог Медведа, Даницу најсјајнију звезду и Кумову Сламу, као вечити траг на небу од просуте сламе, коју је кум од кума крао. Веровао је по чувењу: да сваки човек има и своју звезду на небу, која се смрћу његовом такође гаси. Тражио је по звезданом небу своју и Миленину звезду, и кад једна прелети преко неба тумачио је: да је то Миленина. Напрезао је поглед сањивих очију да умотри: где се она зауставила, јер је с убеђењем држао да је ту и његова звезда. Лет ове звезде тумачио је и упоређивао са догађајем од прошле ноћи, кад је Милену себи довео. Али и ако је дуго гледао у, звездама начичкано, небо; и ако је свуда око њега владао ноћни мир, дуго није могао заспати. Највише је мислио о оној, њему најлепшој, најсјајнијој и најмилијој, звезди, која сад спава у његовом вајату...

Зора заруђује. Стојан спава и сања. Још све спава најслађим јутарњим сном, сем петлова, који већ зору објављују, и побратима Вељка, који у авлији чича-Ранковој мртву стражу чува. Као увек, прва је устала баба-Новка. Она је прва и легла. Она се увек држала правила: треба рано лећи, а рано устати, јер ко рано леже, рано устаје и рано се ожени, никад се не каје. Одмах се умила, јер она, Боже сачувај, ни

из куће неће неумивена изаћи, а камо ли ма какав посао предузети, Чим из куће изађе опази у авлији. Вељка, коме назва: «Добро јутро, сине. Зар ти никако ниси легао?!»

— Јок, нано! И он је баба-Новку звао наном и волео је као рођену мајку, јер своју мајку није запамтио; умрла му је, кад је на сиси био, па га је баба-Новка и одојила. Једну је њену сису сисао Стојан а другу Вељко. Можда и зато се Стојан и Вељко воле као браћа рођена.

— Иди, сине, лези; иди мало отспавај, док ми насадимо вршај. Ето и зоре.

— Не брини, нано, отспаваћу на подне. Не дрема ми се.

Вељкови су се «позајимали» у раду са чича-Ранковим, те је и он, чим је зора зарудила, отишао право из авлије на гувно чича-Ранково, да насађује вршај.

— Устајте, кћери — будила је баба-Новка испрошенице у вајату. Устајте: има се пуне руке посла. Ваља вам се спремати, а ваља вам се још сад учити да рано, прве, устајете. Треба и вршај насадити, а треба ручак радинима спремати. Данас ћемо, Богу се молећи, врећи онај велики стог од 30 крстина. Хајдете једна од вас полите баби, ја сам му већ обућу спремила.

Још баба-Новка није ни довршила свој савет и свакидашњу поуку, а обе: Стоја и Милена, биле су на ногама. Једна другој је поливала куглом из видрице, која је висила о рачвастој липи испред куће. Стоја одмах отрча на бунар да донесе свеже воде за бабу, а Милена му унесе већ спремљену обућу. Седео је на кревету и пушио лулу. Кад му Милена приђе руци, он јој рече: «Жива ми и здрава била, кћери. Благо баби, имаће послуге и кад Стоја оде». Обуо се у соби, а умио на пољу. Полила му је први пут и пешкир дала снаха његова.

Румен на истоку својим пурпуром бојадише бледосјајну светлост Месеца и Зорњаче. Једино су они од целог звезданог јата задоцнили. Хтели су да буду до краја сведоци свега онога што се ноћас на земљи збило, да виде све тајне љубави и милоште, што се једино од њих не крије. Петлови учестали, па као да се сви, колико их год има у селу Врањској, надмећу, који ће гласније и дуготрајније кукурекнути. Сви, сем баба-Новке, пожурише на гувно: да помогну што пре

насадити вршај, те да га коњи до сунца разгазе. Чича-Ранко ове године неће да врше на машину, јер је најњео нешто мало више од двеста крстина. Неће за то мало да превлачи машину, јер она не би имала радити ни по дана. Може ово мало пшенице и на коњима оврћи. Стојан и побратим већ су били развршили стог и почистили гувно. Стојан је са стога збацивао снопле, а Вељко је насађивао око стожера, окрећући влат горе, а гужву доле. Кад дођоше остали радини и позајмљеници од Вељкове куће, онда се и Вељко попе на стог: да помогне Стојану збацивати, јер сам није могао довољно набацати орним и вредним радинима.

Предмет разговора међу радинима била је новост: Милена добегла — Стоја испрошена у Исаковиће. Ова је новост неколико дана била предмет разговора међу жетеоцима, вршиоцима, косиоцима — свуда! Неки су се радовали срећи Стојиној и Милениној, а неки завидили и злобили. Свет као свет: ако имаш, каже: «кукавица»; ако немаш, веле «пропалица!» Не можеш никако целом свету прав бити! Али сви су више истицали срећу Стојину што иде у Исаковиће, него Миленину, што је сама добегла. Стоја је терала коње у вршају, те није ни чула како се диве њеној срећи. Тек их је оптерала неколико пута око коца на једеку, а бела пена их је попала. Једва су ноге чупали из збијеног класја у сноплю, које је дупке око стожера наслагано у виду спужеве љуске. Остали радини сели су да доручкују у хладу једног читавог стога зобног, јер сад немају шта да раде, док коњи прво сламу не разгазе, па ће онда сви вршај претурати. У по јела бану од некуд на гувно сеоски викач звани «Чурга.»

— Помози вам Бог, радини. Срећан ти рад, а и дупло весеље, чича-Ранко, рече Чурга, очекујући да му пружи бардак с ракијом, јер је волео оквасити грло с ракијом него јести печења.

— Бог ти помогао. Хвала ти, Иво, одговори му чича-Ранко, пружајући уједно бардак са шљивовицом. Које добро, Иво?

— Не ваља! Зачу се к . . . л . . . о, к . . . л . . . о у бардаку. Не ваља! Мобилизација! Сви се окаменише, сви га погледаше не трепћући, очекујући да Чурга одвоји бардак од уста и да продужи — јер су знали, да Чурга, кад врши званичну дужност, никад не лаже. Не

ваља! Шваба нам огласио рат! Кажу због оног убијства на Видов-дан у Сарајеву. Веле да су га Срби убили. Асли јок! Не да шваба да се Србија увећа. Боји се, да и с њим не буде оно, што преклане беше с Турском. Ако да Бог и биће тако!

К . . . л . . . о, к . . . л . . . о — зачу се опет у бардаку, који Чурга не испушташе из руку. Он не чека да се нуди. А у толико му је слађе из бардака пити, што се не види колико је повукао.

— Веле, да је шваба од Србије тражио нешто, што она као независна Краљевина није могла учинити. Он јој је тобож објавио рат. Биће друго. Хоће да нас прегази, док смо овако изнурени двома ратовима. Није смео чекати, док се мало одморимо и опремимо, као што смо били, кад објависмо рат Турцима. Али ће се, чини ми се, опет преварити у рачуну, као што се преварише и наши савезници Бугари. Море! Србин је то! А има нас сад више, хвала Богу. Има нас и тамо преко Дунава, Дрине, Саве и Драве. Неће ни они седети скрштених руку. Једва ће дочекати да се и они једном ослободе тираније швапске, као што смо ослободили и оне са Косова, од Призрена и Прилепа турске тираније.

Опет к . . . л . . . о, к . . . л . . . о. Натезе и по трећи пут Чурга. Не испушта бардак, докле год чује да се у њему мућка. Зна он да овако лепе ракије мало ко има у селу.

— Па онда, опет настави Чурга, не само да је један Србин довољан на десет шваба, но и онај наш северни брат «Бађушка» у кожуху и шубари, који је помагао Карађорђу и Милошу, па и лане и преклане чика-Пери — неће нас ни сада оставити на милост грамжљивом шваби. Ко зна да швабо неће потерати зеца а истерати курјака, или да не буде као онај, што је тражио веће, па изгубио и оно из вреће! Ето и ја не тражим лепше ракије од ове чича-Ранкове. К . . . л . . . о, к . . . л . . . о — искапи до дна Чурга и тек сада саопшти оно ради чега је дошао.

— Дакле, чујте људи! Наређена је мобилизација целокупне српске војске. Сви војници, који су на одсуству, позвати су, да одмах, још данас, иду у своју команду, а обвезници свију позива и последње одбране старца: да за три дана буду на зборном месту; да понесу хлеба, преобуке и трошка — све што треба војнику кад у рат иде. Позивају се и они, који

до сад нису служили војску, на преглед код окружне команде у Шапцу. Ти, чича-Ранко, хајде одмах судници, где ће ти се саопштити наредба: шта дајеш од стоке и запреге. А ти, Стојане, остави виле, хајде, синко, спремај се. Има те ко сад заменути. Отацбина је преча од свега. Збогом, људи. Хвала чича-Ранко. Кнез Чурга оде даље да виче на састанак.

— Е. е. е. ј! Бошко! хајде одмах судници на састанак! На гувну се још чуо громовити глас грлатог викача Чурге, који је сад био још гласовитији кад је оквасио грло шљивовицом.

Чим Чурга оде, настаде тајац међу радинима. Забринутост овлада свима.

— Неће бити добро — прва отпоче баба-Новка. Није лако са царевином изаћи на крај. Шваба је велики ђаво! Има свега, а двадесет пута је већи од нас. Нико не памти кад је ратовао. Одморан је. Где се може шут с рогатим бости! Само нас Бог и Русија могу одбранити. Чудне ли смо судбине ми Срби! Баш нам не дају живети!

— Вала, нано, отпоче Стојан, нека буде што буде. Или да се ујединимо сви или да умremo и ми. Ко ће овако сваке године ратовати? Победили смо два заклета непријатеља, па ћемо и овог трећег највећег. А три пут Бог помаже. Помогао нам је 1912 и 1913., па ће и ове године. А после — ко остане — бар ће у миру живети.

— Прекалили смо се, нано — предузе Вељко. Свеједно ми је сад у бој као на свадбу. Што ће бити јесенас нека буде вечерас!

Пошто преврнуше први пут вршај, чича-Ранко остави виле, запали лулу и оде преком путањом судници, да чује наредбу о мобилизацији.

И ако је радни дан, илински месец, кад је жетва, возидба и вршидба у јеку, код суднице се искупио силан свет. Из сваке куће дошло је бар по једно да чује неочекивану и нежељену новост о мобилизацији. Кмет Маринко је дошао пре свог пандура Чурге. Он је наредбу о мобилизацији добио још ноћас код своје куће у запечаћеном коверту. Сви су били забринути.

— Помози Бог, браћо, рече чича-Ранко сакупљенима, међу којима беше и кмет Маринко.

— Једини нам он сад и може помоћи, рећи ће Милоје Анђелић.

— Молићемо му се, па ће нам и помоћи. Ко се Богу моли и право ради и помаже му: Бог и правда — продужи чича-Ранко разговор, истресајући пухор из луле, коју задену за појас.

— Теби је, вала, и помагао до сада. Ко ће као ти?! И жениш и удајеш истог дана! Али, ето, где је среће и несреће има. Остаће ти невенчани. Мало као и из злобе говораше Анђелић.

— Хвала му, добар је Бог. Молимо му се и радимо што он милује, па ће нам свима помоћи, одговори чича-Ранко.

— Јест, чича-Ранко, ама му не ваља само што је створио и ђаволе, који нам одмажу и чине зла, који навраћају људе, те чине и што није право и што Бог не воле.

— Ђаволи су, синко, и људи, који раде оно што није право. А ми сви знамо шта је право, само се сви не управљамо по оној народној: «Не чини другом оно, што не желиш да ти други чини!» Ђаво је и шваба. Зар му је мало што му толики народи робују, него хоће више. Мало му је што му вековима робују Срби из Срема, Баната, Бачке, Далмације, Босне и Херцеговине; што му робују наша једнокрвна браћа Хрвати и Словенци и толики други словенски народи, већ хоће и нас, хоће и ово мало слободне српске земље, где је свака стопа крвљу наквашена док смо се ослободили петвековног робовања. Море, ко зна како ће све испасти? Наће се и над попом попа. «Бог срећу дели, а ашчија чорбу.» Победио је и Давид Голијата. Под истим небом живе: курјади и јагањци, лисице и кокоши, пилићи и јастребови. И мали народи имају права на живот као и велики. Од малог се постаје велики, а и велики, кад нарасте и сазре, почне опадати, смањује се, па и сасвим пропадне! Чули сте, људи, као и ја: да се одавно говори, да ће настати европски рат, и сви ће народи, подељени у два табора, заратити. Силна ће се крв пролити, јер данашње оружје није ко некада. И Бога су надмудрили. Сад људи лете кроз облаке као птице, а лаће плове кроз морске дубине као рибе! Доживећемо великих чуда! Опет ми се све чини, да ће шваба метути угарак у ватру, која ће његову кућу сагорети. Зар ви мислите, да ће Рус мирно гледати: да шваба заузме Србију и да иде Цариграду и Солуну? А кад се умеша Рус, заратиће и Француз и Енглез, а за о-

вима и остали европски народи. Ако не баш нас ради, а оно ради њих, јер игра мечка пред мојом, па ће доћи и пред твоју кућу! Ах! што нас не оставише на миру само неколико година, да се одморимо и опремимо као што смо то били 1912. године!

— Доста разговора — предузе кмет Маринко. Приђите ближе да вам се прочита прокламација Краљева поводом објаве рата Србији и наредба о мобилизацији целокупне српске војске. Читај, ћато — нареди кмет општинском писару. Сви скидоше капе и ако илинско сунце прижиже — јер се чита Краљева прокламација. Неколико пута читање је прекидано узвицима: «Живео!» Затим су читане редом једна по једна наредба војних власти, спискови обвезника и даваоци коморе.

— Чујте, браћо! — опет предузе кмет Маринко. Србија је у опасности више но икад до сада, јер је и непријатељ велики и опасан. Бог ће нам помоћи, јер је правда на нашој страни. Бранићемо се и одбранити, ако сваки од нас буде најтачније и најпреданије испуњавао своје дужности. Ко је обвезник, нека остави срп, виле и косу, нека се спреми и нека иде на зборно место. Ко даје комору, нека је спреми и опреми и на време преда. Нека нико не задоцни, као што је некад Јанко на Косово. Само слога и пожртвовање Србина спасава!

— А ти, брате Ранко, ходи да се измиримо, да постанемо пријатељи против нашег заједничког непријатеља. Што је било — било! Нека ти је просто: и моја Милена и ливада! Ходи да се као браћа и пријатељи пољубимо. Загрлише се и пољубише на збору нови пријатељи — Ранко и Маринко. Диван пример слоге и мирења Србиновог многима сузе на очи натера. Такви су Срби! Кољу се у миру као жути мрави, а у заједничкој опасности се мире и братиме, јер су браћа, јер су синови једног истог паћеничког — Српског Народа!

VII

Бежанија. Рањени

И Стојан и побратим Вељко, вратили су се у команду. Обојица припадају шестом пешачком пуку

првог позива. Вељко није марио што ће у бој. Код куће оставља маћеху, због које му је и отац постао готово очух. С правом је као своје родитеље више волео бабу и нану, родитеље Стојанове. Али Стојану је овога пута било тешко растати се са родитељима, са сејом и сад са својом најмилијом — Миленом. Нико не би могао пребројати њихове узајамне пољупце, те верне изразе љубави и миља, душе и осећања; ту сласт, која је још слађа кад се крије. Једина је била сеја Стојанова, од које се то није крило, која је могла бити сведок среће свога брата од заклетве. Као залогу своје неизмерне љубави и верности Милену је осекла и дала Стојану прамичак своје косе. Заклела му се Свевишњим, својом наном и својом девојачком душом: да ће му бити верна, да ће бити и остати до гроба само његова и ничија више!...

— Ако погинем, дођи ми на гроб, Мила, говораше на растанку Стојан. Биће ми лакше. Чини ми се чуђу те па ћу се и гробу наслађивати. Окити ми гроб цвећем овако, као ово ја тебе пољупцима.

И Милић Маринков новим прегледом оглашен је за борца. И он је припао шестом пешадијском пуку. И он се са Стојаном не само помирио, већ као с рођеним братом заволео — јер их је Милену браћом учинила. Маринко и Стајка осташе самохрани. Ова самоћа још им теже падаше пред опасношћу: да непријатељ сваког часа може прећи Саву и учинити их робљем.

— Ко под старост да робује — говораше Маринко? Кажу, да шваба неће чинити зла и зулума, као Турчин и Бугарин, али ја у то не верујем. Сви реп је и он, а Маџар је гори и од Турчина!... Зар ниси чула, говораше својој Стајки, како топовима руши Шабац, у коме нема ни војске да га брани, сем оно мало стараца из последње одбране. Наша је војска још далеко, чак тамо око Ваљева. Још се мобилише. Јуче је у Шапцу од гранате погинуо Крста Кика и још десеторо. Граната је ударила у кућу Кикину и на место убила: њега, Стевана опанчара и још њих деветоро. Сви су остали на месту мртви од те једне гранате, која је и кућу запалила. Све му је изгорело. Ама игла у онако пуном дућану није остала. Нико није могао близу прићи, јер је шваба гађао и рушио тај део вароши где је окружна команда. Тек

пред вече су могли лешеве пренети у капелу окружне болнице. Нису их још ни сахранили.

— Сносићемо шта нам Бог да. Како остали свет тако ћемо и ми — говораше Стајка. «Свака сила за времена, а невоље редом иду». Ако је дошао суђени час, нек и умремо! Нека су нам жива и нека остану после нас наша деца.

— Ама да нисам кмет и остао бих у својој кући, па шта буде — да буде! Али овако... знаш... — мучиће ме швабе као Јуде Христа само зато што сам помагао Пашића, кога би шваба живог пекао, само да му падне шака. Не смем и нећу им жив у руке. Идем до пријатељ — Ранка, да се договоримо: шта ћемо и куд ћемо са нашем децом ако чујемо, да је шваба прешао Саву и продро у Шабац.

Пријатељи су се договорили, да Маринко са Стојом и Миленом бежи, а Ранко са Новком и Стајком да остане код куће, па шта им Бог да. Стари су — ваљда им неће зла чинити.

Сутра дан по Огњеној Марији нагрну бежанија из Шапца и Мачве: жене, девојке, деца, старци.... Свако прти и носи и на себи и на колима, што му је најнужније. Многи терају пред собом и стоку: говеда, свиње и овце. Неки на волујским, неки на коњским колима. Натоварили: котлове, наћве, корита, сита, колевке с малом децом... Све врви, жури и јури један за другима; закрчили све путеве, који воде у правцу Ваљева и Уба. Све преплашено, сетно и забринито. Напушта први пут своју пуну кућу мира и одмора. Оставља кров и огњиште, иде и сам не зна куд ће и докле ће! Ова прва бежанија, што је наврла кроз село Врањску друмом, којим се преко излази на ваљевски пут, прича чуда и покорѣ, што их чине обесне швабе, а нарочито крвожедни Мацари: убијају, пале, пљачкају, одводе и муче — горе од Турака!...

У Прњавору — причаше код Дражиног винограда шабачки председник Тока Каменар, који је међу последњима напустио варош — у задужбини Самуровића, пред самим олтаром, побили су око стотину лица, па и једног од Самуровића, који је био и народни посланик. У великој задрузи Попадића није остало живе душе. Сву чељад, жене, девојке и децу повезали су па их у кући запалили! Ужас! Стари причају, да су Турци Србе на коље набијали, али

швабе раде горе. Једној су мајци одојче на сиси проболи бајонетом. Бежите, браћо, докле Србије има, само ко може — говораше Ђока.

Пред сами мрак поврве истим путем мноштво Шапчана: жене у папучама, отмене госпође без шешира, деца гологлава.... Ово је последња бежанија оних, који, док се лично не разуверише, вероваху да шваба неће чинити непријатељу оно, што некад чинише Турчин својој раји. Само очигледност могла је разуверити једног Мишу Влаха и Гашића апотекара: да швапска војска није војска културних народа, већ најсвирепијих варвара. Апотекар Гашић, прошао је овим путем гологлав пешке са женом која је била у папучама и децом босоногом. Плакао је као мало дете.

— Гори су него Турци, него варвари! Зар је то војска једне државе, која се толико разметала и хвалила културношћу? — јадиковаше сад разуверени апотекар Гаја. Па ни Турци нису били такви дивљаци према мирном становништву, које се не брани — према деци и женама. Све нас истераше из кућа овако како се ко и у чему се ко затекао. Обијају станове и радње, ормане и касе! Пљачкају. На пијацу одмах поставише митраљезе. Нас, ама све, и малу децу и немоћне старце, потераше као стоку, као робље! Терали су нас скоро до Бећиног Брда преко усева, јендека, корова и трња. Ко застане или падне, добије кундак у леђа. Неки су остали премлаћени у корову. Зауставе нас и на команду «Лези!» — леже, где се ко затекао: у блато, у бару, у трње!.. Преко нас опале плотун и одмах командују: «Дизи се!» Боје се да их наша војска не изненади. Терали су нас пред собом, да им будемо грудобран и заклон. Држали су, да наши војници неће на нас пудати. Легали смо и дизали се по команди на сваких сто-двеста корака — све до Куртовића ливаде до самог Бећиног Брда. Тада нам рекоше да можемо ићи овамо само да се нико није усудио вратити у варош. Остависмо све. Све нам је ово што видите на нама. Хвала Богу, кад нас спасе. Идем докле Србије има!

Све је ово својим ушима чуо и кмет Маринко. Био је сад још одлучнији да треба благовремено да побегне с децом. Још исте ноћи натоварио је на вољујска кола све што је било скупоценије у обе куће: ћилиме, поњаве, платно и старинско оружје. Понео

је и два цака брашна, а Стоја и Милена потерали су сву марву. Кренули су се од куће у прозорје. На овом растанку Ранко и Маринко су се као пријатељи поздравили и ижљубили.

По примеру кмета Маринка, учинише то и многи други Враштани, нарочито они, који су имали одрасле девојке и младиће. Сваки је потерао и стоку. Кена уседелица и Сока удовица виделе су, кад је кмет Маринко са својима прошао, па су му се подруживале:

— Ето, каквог кмета имамо — рећи ће Сока. У место да остане да нас штити и брани, а он стругну први!

— Е, па знаш, настави Кена: «Беганова мајка никад не плаче.» А после, знаш друго, има и права. Он би био први у нашем селу кога би шваба обесио. Био је власт, па још Пашићевац. И Пашић би сад био први, кога би шваба обесио, кад би му само пао у руке. Али овај се не да лако. Мудра је то глава. Ни краљ Милан није му могао дохакати, кад му је у рукама био! Шта нам и може помоћи кмет Маринко? Не бој се, нама двома шваба неће ништа. Истаћи ћемо белу заставу и викати: «Живео цар Врања!»

— Не бојим се, али ме је страх — рећи ће Сока. Ал' куд сав остали свет, туд и ми. Куд сви Турци, туд и голи Аса.» Даћемо швабама и оно, што немамо, а чинићемо драге воље све оно — што будемо морале!

Ранко и Маринко споразумели су се: да Маринко с децом иде у Суботицу код Јеротија Лукића, кога одавно познаваху као политичког борца и народног посланика, а и отуда, што су сваке године, кад жир роди, у његовом забрану свиње жирили.

На Коцељевачком путу, између Брдарице и Лојаница, сретали су поједине одреде наше војске. Стоји и Милени срце заиграваше од радости гледајући наше војнике како у потпуној ратној спреми весело хитају као да ће на свадбу. Сретали су: чете, батаљоне и пукове пешадије, митраљезе и топове. По неки враголан добацио би им у шали:

— Ходи, сестро, да те пољубим, колко да ме жеља мине, да ме тера ратна срећа.

Други, који можда такође има сестру или вереницу, рекао би:

— Не бежи, сејо, далеко; не бој се швабе. Ако буде старе и нове среће Србинове, вратиће се шваба без обзира од куда је и дошао!

Стоја и Милена, само би се радосно осмејкивале на ове пошалице, потеравши заостало марвинче. Обе су у овом моменту мислиле и желеле једно исто: да ли ће срести и шести пук првог позива; да ли ће видети: Стојана, Буду и Милића? Познаће их у хиљаду — по стасу, по ходу, по свему. Стојан ће, Милена је то добро знала, бити на челу колоне. Мало их је у округу, који су га растом достигли, а још мање пре-стигли. Па и по здрављу и лепоти, мало их има равних њему. Маринко је водио волове десном страном друма. Средина и лева страна пута, идући од Шапца, беше слободна за пролаз војске. Стоја и Милена терале су стоку пропустом с десне стране пута, мотрећи у исто време да што с кола не спадне. У Драгињу, баш код Распопове куће, где се одваја пут за ваљевску и шабачку Каменицу, наиће и шести пук првог позива. Још испод брда чуле су се трубе и добоши. Милена ће рећи Стоји:

— Они су!

— Да ли су и болничари? — запитаће Стоја — јер је њен Буда био у болничарима.

Трубе умукосе, добоши престадоше добовати, јер уз брдо војска свакад иде вољним кораком, а нарочито кад је под ратном спремом. На брду, према Лескића мејани, појавише се прво неколико официра на добрим и добро опремљеним коњима. Јахаху у једној врсти, а иза њих у другој јахаше неколико трубача на белим коњима. Један од официра, који јахаше у средини, нареди трубачима да свирају «вољно.» Као да једна рука принесе устима ове војничке свирале, као да једна уста дунуше у све њих, тако се захори само један једини одјек. Испод брда прво се појавише врхови брзометки, па војничке шајкаче. На челу колоне у првој врсти удвојеног реда, у колони двојних редова прве чете првог батаљона, Маринко први опази свога зета Стојана. И њему старом срце заигра од радости што ће га као сина, загрлити, пољубити и благословити. Знао је, да ће ту видети и свог јединца Милића, као и многе друге своје сељане. Наредио је Стоји и Милени да утерају марву у стрњику поред пута.

Чело пуковске колоне окрену у покошену ливаду поред пута испред Лескића мејане и постројаваше се у смакнути поредак. Позади батаљона зауставише се: митраљеско одељење, бојна и пртљажна комора и

превијалиште. Командант нареди мали одмор. Официри пуковског штаба и команданти батаљона сјахаше и поседаше за сто под ладњаком пред мејаном. Механџија се ужурба. Биће ћара и пазара. Војска је, троши, не жали. Зато се и чувају беле паре за црне дане. А сеоски механџија уме папрено наплатити. И право је! Ко зна, кад ће му још овакви гости доћи? Стоја и Милена не скидају очију с војске. Виделе су сву тројицу. Срце да им искочи од чежње, да им приђу. Посматрале су сваки њихов покрет: и кад су се равњали, и кад су пушке у купе саставили и кад су ранце скинули.

Први колима дође каплар Стојан. Пољуби Маринка у руку, пољуби се са Стојом, а с Миленом се само рукова. Беше га стид пред оцем да је пољуби, али га сад баш он на то натера:

Пољубите се слободно, децо моја. Нека вам је благословено, зете и сине Стојане — говораше Маринко. Ја сам грешио што сам хтео стати на пут срећи своје деце. Покајао сам се. Нека вам је срећно и благословено од неба до земље и довека!...

Стојан је научио да слуша. Што но се каже: «није се ни већој власти противио» — брже боље пољуби се с Миленом. Овај пољубац био је слађи од свих досадањих, јер је био благословен!

Дођоше одмах и Буда и Милић. Док је чича-Маринко кроз плач грлио и љубио јединца, дотле су Буда и Стоја украли неколико пољубаца.

— Куд сте пошли? тек сад упита Стојан бабу Маринка.

— У бежанију! Код Лукића у Суботицу. Не дај Боже нужде и даље — докле Србије има. Шваба је прешао Саву. Већи зулум чини него Турци! Хоћу да склоним ову децу и ово маџа. А твој бабо и обе нане, остадоше, па шта им Бог да.

— А куд сте ви наумили? — упитаће Маринко?

— У бој, одговори Стојан. Да истерамо швабу из наше куће.

Трубе и добоши засвираше «збор». Војници потрчаше позади оружја. Товаре и притежу ранце. Код кола чича-Маринкових настаде праштање. Пољупци су се купали у сузама. јер су срца девојачка њежна и осетљива. Осећаји често прекипе као оно млеко кад се вари а не хлади.

— Збогом и са срећом! говораше Маринко.

Пук се крену у колони двојних редова ка Шапцу, а бежанија продужи пут у супротном правцу.

У Матијевцу, код Шевића мејане, пук скрену у лево преко Бојића и Румске ка Церу. Непријатељ је већ заузео Гучево, Видојевицу, Влашић и највиши гробен планине Цера, сву Мачву, вароши: Шабац и Лозницу. На падинама Цера, на ивици села Румске и Текериша, шести пук се разви за борбу. Имао је задатак да потисне непријатеља и заузме онај пропланак на висоравни планине Цера, где је некад била Милошева чесма а сад постоји извор, у коме је вода у по лета хладна као лед. Три батаљона су одређена у први борбени ред, а четврти остаде као пуковска резерва. Батаљони се развише за борбу, а чете расуше у стрелце уз грмљаву топова и са једне и са друге стране. Милић Маринков био је у десетини зета му — каплар Стојана, чија је десетина служила за првац напада првој чети и првом батаљону. Стојан је учио војнике: како треба нишанити; како не треба узалуд трошити муницију; како треба искористити сваки и најмањи заклон и од ока и од метка непријатељевог: — дрво, камен, жбун...; како треба претрчавати од заклона до заклона; како треба ашовчићем на брзу руку начинити заклон ако га нема. Храбрио је своје другове у десетини: да свако зрно не погађа; да је и непријатељ од крви и меса; да и њему рука задрхти, а око не уме да нишани, ако пред собом види смелог и храброг непријатеља. И Бог је с нама, јер он по правди суди, а правда је на нашој страни — ми бранимо отаџбину!...

Протрчавши пред десетину са брзометком у руди и бомбом за појасом, Стојан командова «Напред!» Борбена линија се све више примичаше непријатељу. Борци се кретаху убрзаним кораком. У борби се не могу строго применити сва правила ратне вештине, коју се у миру теоријски уче. Стрелац од стрелца често је на растојању више од два корака, што све зависи од теренских прилика. Кад Стојанова десетина наступи у зону пушчане ватре, учеста фијукање зрна, чује се сваки одјек кад зрно погоди у дрво или камен; чује се и дупли одјек од дум-дум куршума! Непријатељска артиљеријска зрна пребацују преко првог борбеног реда и више досађују позадини.

Шрапнелска зрна и комађе распрснутих граната крешу грање и лупају камење по подинама и јаругама Цера. Борци прилежу уз сваки већи камен, заклањају се за дрвеће. На дати знак десетара: дижу се, погнути претрчавају по сто или двеста корака и опет прилегну. Већ пред собом виде непријатеља, виде и ровове, које треба освојити. Почеше и митраљежи клокотати: сипају зрна и смрт, као ратар кад насева њиву пшеницом. Милић прилеже увек уз Стојана, који му у претрчавању и заклон бира, неискусан је, није дотле омирисао барута. И с десне и с леве стране чује се: «ух!», «јаој!» — «ранише ме!» Понеки смртно погођен више не устане, ту остане. Труба даде знак за јуриш. Војници протрчаше испред бојне линије; четна резерва попуни празнине у редовима; све уђе у први борбени ред, који постаде збијенији, гушћи. Брзометке и митраљежи сипаху смрт и са једне и са друге стране. Ври као у паклу!... У-р-а! У-р-а! — као из једног грла — проломи се кроз дубодолине Цера. У хиљаду разних гласова могао си чути глас «ура!» каплара Стојана. Он први допре до рова. Прва његова бомба загрми у непријатељском рову, у коме остадше само мртви и рањени. Од петнаест војника из Стојанове десетине до рова стигоше свега њих деветорица. Шесторица су остали. Не беше ни Милића. На сто корака пред освојеним ровом лежаше тешко рањени Милић. Зрно га је погодило испод витих ребара. Стојан му преви рану, а носиоци рањеника однеше га до првог завојишта.

*

Истог дана рањен је и чича-Ранко у својој градини.

Швапска војска без по муке заузе Шабац, који није био брањен, јер се мислило, да ће непријатељ надирати преко Дунава — моравском долином. Богатство ове пограничне вароши, центра једног од најплоднијих округа, задржа непријатеља дан-два да се напљачка и задовољи прохтеве старих освајача. Требало је изобијати стотине каса, опљачкати сав новац, злато, сребро, наките и друге вредности, којих у овој лепој и богатој вароши, беше у изобиљу; требало је задовољити и друге прохтеве и пожуде Тесарових солдата и доказати им, да имају рашта ратовати и крв проливати, јер ће из богате Србије понети богата

пљена и довести многобројно робље. У појам «казнене експедиције» — како је непријатељ називао овај свој напад и почињено дивљаштво — спадају: убијства, силовања, паљевине, пљачке и одвођење у ропство мирног становништва. Кад је непријатељ опустео Шабаци и Мачву «ка скакавац, што поља опусте», онда су «Јата проклетога кота» полетела и у Поцерину ка Валеу: «Да опусте земљу свеколику».

Кена уседелица прва утрча у кућу чича-Ранка и преплашена рече:

— Ено шваба у Анђелића мали! Има их много, наоружани до зуба! Везују и гоне пред собом све што је старије од десет година! Видела сам везане: Стеванију мајку председника Драгића Крцалића, чича-Живана Андрића, Љубинка Сарића... У Причиновићу виде се грдне ватре. Пале куће и гувна. Бежи, чича-Ранко, куд те очи воде; сакри се макар у кукурузе, док не прође ова олуја. А ти, баба-Новка, одмах истакни на капију белу заставу у знак предаје, па шта нам Бог да! Чим их видиш, вичи колико те грло доноси: «Живио Врања!»

Ранко је увек друге саветовао, али је радо слушао и савете других, млађих од себе. Брже-боље узео ћилимче и оде да се сакрије у кукурузе. Пред градином опази тројицу швапских перјаника. Потрча да замакне у кукурузе, али чу «Халт!» и пуцањ једне, друге, па и треће пушке, клону и паде у бундевске вреже. Осети бол у обема бутинама. Бејаше рањен у обе ноге. Зрно га је погодило и прошишало му кроз обе бутине, из којих истицаше и оно мало старачке крви. Обема рукама притисну рањена места да крв заустави. Био је тешко рањен, није могао из врежа устати, а камо ли бежати; али је био спасен, јер швабе нису смеле у кукуруз, који је био као гора, по врх човека.

Баба-Новка је такође послушала Кенин савет. На мочицу привезала је чист бео убрадач и задела за дирек од капије баш онда, кад сокаком наиђоше она иста три швапска војника, који мало час обранише чича-Ранка. Чим се ови приближише капији, обе: и Кена и баба-Новка, поклониле се до земље и у један глас узвикнуше: «Живео Врања!» Перјаници уђоше у авлију, па и у кућу. Свуд претресаше. Једва су их разумеле: да траже прикривено оружје и српске војнике. Узеше сланине, сира и хлеба. Пише до миле во-

ље препеченице чича-Ранкове. Кену собом поведоше, а баба-Новку на миру оставише.

Неколико дана баба-Новка је дочекивала и испраћала ове нежељене и незване госте. Сваког је дочекала са клањањем и узвиком: «Живео Фрања!» Частила их и гостила док је трајало: хлеба, сира, сланине и ракије. Слушала је грмљаву топова, пуцњаву пушака и клокотање митрељеза. Видила је кад проносе рањене швапске војнике. Знала је, да се тамо негде око Мишара и Вукошића, борба води. По целу ноћ клечала је пред иконом Св. Николе у својој соби и молила се Богу: да помогне Србима да победе швабу; да јој сачува њено срце, њен очњи вид — јединца Стојана. Сваке ноћи у глуво доба ишла је рањеном Ранку у кукурузе, завијала му ране и носила хлеба и воде. Своју главу метула је већ у торбу! Помирила се са судбином. Стрепила је као овца од ножа кад дође у својину касапину. Чула је како су швабе убили: баба-Стевану Крџалића, Кену уседелицу, Соку удовицу, Ивана Ецела, Живана Андрића, Љубинка Сарића, и још многе из Врањске и онако неопојане закопали у једну раку поред друма; како су обранили Ивана Крушца; како су многе одвели. Она је, по савету Кенином, сваком швапском војнику клањала и викала: «Живео Врања!» То је чинила и онда, кад су се швапски војници враћали натраг, од куда су и дошли, јер она није знала: зашто се они сад у нереду враћају. Она није још знала за битку и победу на Церу, а још мање: да ју је њен Стојан онако јуначки бранио.

— Кудена је Сава, баба? упитаће је један од двојице аустријских војника, који жураху Шапцу.

— Живео Врања! — клањајући се узвикну баба-Новка.

— Ама, на коју је страну Сава, баба?

— Живео цар Врања! — понова узвикну баба-Новка, колико је грло доноси, мислећи, да је нису чули.

— Ама, нека иде у врага Цар Фрања, него казуј: на коју је страну река Сава?

— А, а! — тамо, тамо, децо, на ту страну — показиваше руком на север баба-Новка.

Још ова двојица швапских војника нису ни љуприју на Думачи прешли, а с брда од Дражиног винограда зачу се српска песма:

«Жали мене, мајко, нажали ме се!»
«Љуби мене, драга, наљуби ме се.
«Дођи, швабо, да видиш,
«где је српски Текериш...»

Ову песму певала су три српска војника, који ударише баш поред авлије чича-Ранкове. Кад их баба-Новка спази, отвори капију, као млада потрча им у сусрет, грљаше их и љубљаше квасећи их својим сузама радосницама!

— А куда, децо моја, синови моји? Куда ћете? Тамо швабе одоше!

— Швабе и гонимо, мајко! Провели су се у Србији као нико њихов. Сатрли смо их на Церу. Беже главом без обзира ка Сави и Дрини. Неће имати кад наћи начињене мостове.

— Па ми смо слободни, децо моја? А где је друга наша војска?

— Ето је на брду, сад ће наићи, мајко. Ми смо у патроли извидници.

— Да ли не познајете мога Стојана, децо моја? Он је у шестом пуку.

— Не познајемо, мајко. Ми смо у деветнаестом — Шумадинци.

Још истог дана пренела је баба-Новка кући свога чичу-Ранка из кукуруза, да га вида и негује како то она може.

VIII

Повратак. Нова бежанија

Истог дана, кад је српска војска победила непријатеља на Церу и кад је непријатељ бежао преко Дрине и Саве, за ову победу сазнало се по свој Србији, и у најзабаченијем сеоцету ваљевског и подринског округа, који посташе ратно попрште. Телефонске и телеграфске жице изукрштале као мрежа наукова, почев од прве борбене линије па до Врховне Команде у Крагујевцу — преносиле су и саопштавале сваку новост. И за победу на Церу, као и да разбијени непријатељ бежи, дознао је и Маринко у бежанији и пошао кући са својима. Путовао је непосредно за војском — са њеном позадином. Коначио је поред

друма у Брдарици, у шуми поред пута, где су законачиле многе коморције и избеглице, које су се из бежаније враћале својим кућама. Стоја и Милена спавале су под ведрим звезданим небом поред ватре. Сањале су обе онај исти девојачки сан, који народни песник овако тумачи :

«Заспала сам тихо мирно девојачким сном,»
«а у сну ми дошо драги, мио срцу мом;
«тепао ми слатке речи, речи љубави:
«чедо моје, душо моја, цвете убави;
«поднео ми усне вреле да их љубим ја,
«а у недра руке метно да се поигра...»

Па и шта би друго могло доћи на сан испрошеницима, ако не оно, о чему по цео дан мисле; ако не о онима, које највише воле?

— Ја не знам, снајка, говораше Стоја Милени, од куда оволика љубав према Буди, који ми — што но се каже: «није ни род ни помози Бог;» кога до прошевине ни видела нисам?! Ја разумем љубав према нани и баби; они су ми дали живот, одгајили ме и свему добром научили. Разумем и сестринску љубав према бати — Стојану. Он ју је заслужио за свих осамнаест година многобројним милоштама према мени. Али ми је довољно неразумљиво: од куда оволика љубав према Буди? Где она беше до сада скривена? Ето, снајка, сад се не бринем толико, чини ми се, ни за нану и бабу, колико за Буду!

— И ја, исто тако, слатка сејо, волела бих више видети Стојана, него моју нану. И ја не знам зашто!? Ваљда зато што је он тек настао да живи, а нана се најивела. Бог је то оставио и благословио. Све што је млађе, то је милије: мало дете, мало јагње, пиле па и куче — више се воле и милује од великог.

У оваком разговору терајући стоку, која је и сама журила кући, ове две испрошенице стигле су до на Церовачко Брдо, где су скренуле у лево и удариле преким путем на Малу Врањску и поцер. Причиновић, некадање «Оцино Село.» Само што су прошли атар села Вукошића, могли су на свему приметити, да се туда, колико јуче, водио крвави бој. Ограде беху изразваљиване око њива, авлија и воћњака; усеви потрвени; свуда побацианог одела и остале војничке спреме: плавих шињела, цокула, ранаца и мноштво других ства-

ри, које су аустријски војници напљачкали у Шапцу и селима, понели их па побацали; дрвеће по шумама и вођњацима изгуљено и израњављено челичним зрнима; јендеци претворени у грудобране и шанчеве; познаје се свако место, одакле је борац гађао непријатеља, јер на сваком том месту стајаше гомила празних чаура... Овде-онде виде се свеже хумке оних, који дадоше живот за отаџбину; неке су обележене са крстачом начињеном на брзу руку од простог белог дрвета, а неке немају ни тог мртвачког знака. У овим последњим, без крстаче, почивају непријатељски, а у првима — наши војници. Милена је уз пут читала Стоји натписе на свакој крстачи и сузама орошавала сваку хумку. Покојници беху махом из Шумадије: цвет младости и снаге; нада и узданица мајци, сеји, љуби и отаџбини. Свуд, куд погледаш: згаришта, пустош, крв, јад и чемер! Кад сиђоше у долину речице Думаче, у село Малу Врањску, наиђоше и на неукопане лешеве наших и непријатељских војника — још нису доспели да их све упојају. Ужаснуше се обе, кад на самој обали забрана браће Петровића, опазише првог не сахрањеног Аустријанца. Лежаше на леђима у потпуној ратној спреми са пушком у десној руци. Млад као прво пролећње цвеће. Зрно из српске брзометке погодило га по сред срца. Можда није ни зенуо, пао је и заспао вечним сном! Рој мува купио се на његовој рани, из које је крв још шпијала! Није ни очи заклопио. Као да и сад гледају свог противника; као да моле за милост: макар да га сахране, да га муве не пљују! Као да се извињава, да је морао овамо доћи, да је морао чинити све оно, што је чинио: убијати, палити и пљачкати! Па ипак су га Стоја и Милена искрено жалиле, оросиле су га и својим сузама, покриле му лице и рану лишћем и цвећем српским, да га муве не упљују. Ожалиле су га у место његове нане, сеје, а можда, и у место његове љубе и нејаке дечице; жалиле су и њих и њега. Неће му можда ни за гроб сазнати; дуго ће му се надати и погледати га!

Једва су марву прогонили поред не сахрањених лешева. Плаши се и марвинче, као што се и ми плашимо од мртваца, и ако знамо да је та плашња неоснована, да се не треба плашити мртвог ни непријатеља, а камо ли пријатеља! Али много што шта не зависи од наше воље. Ми се плашимо мртвих и жалимо их, и ако би требало да буде сасвим обрнуто,

као што учи народна изрека: «Жали ме жива, а немој мртва.» Кад наиђоше на Оцино Село, једва су га могли познати. Све куће попаљене и порушене. Оголели бели димњаци штрче у разграђеним авлијама и воћњацима као печурке из траве. Овде-онде још се пуши. Нигде живе душе. У по бела дана вата те језа идући преко овог крвавог разбојишта! Код крста на раскршћу, где се у Оцином Селу држи «водица» о преслави, изађоше на главни друм Шабац—Пецка. Поред олука на самом пропусту угледаше сакупљену гомилу света. Маринко заустави кола и приђе гомили, у којој беху махом жене — из Врањске и Оцина Села, које, примивши Бога своме кмету, расклонише се, да би могао и он видети оно што су и оне гледале: отворену свежу раку у којој је натрпано једно преко другог неколико поубијаних и онакажених девојака, жена и старца, међу којима познадоше: Кену уседлицу, удовицу Соку, Стеванију мајку председника Крцалића и још неке. Кошуље на мртвацима биле су кржаве. На Кенином телу, на први поглед, могли су се опазити трагови ужасног мучења.

Кад су били наспрам њиве Бошка Ђукановића у Потесу путем, који иде кроз Стојићевића малу, опазеше да једна жена виси обешена о оном истом рачвастом бресту, у чијем су хладу обе ужинале на моби о Врачима. Маринко оде да види: ко је; да ли је жива и може ли јој се помоћи. Кмет је, па га на то позива и његова дужност. Стоја и Милена притераше стоку на увратине њиве Ђукановића, не скидајући очију са обешене жене о бресту. Спазише кад бабо, на неколико корачаји растојања од бреста, потрча обешеној и паде испод њених ногу; чуше кад јаукну. Обе потрчаше тамо, оставивши сама кола на путу. За трен ока беху код бреста. Милена закука из свег гласа, љубећи укочено тело своје обешене мајке. Скинуше је, натоварише на кола са стварима, које су враћали из бежаније. Стоја је сама до куће терала сву стоку, а Милена са расплетеном косом ишла је за колима, кукала и оплакивала своју добру нану. Маринко је гологлав водио волове за пороже.

У сунчев смирај овај тужни спровод стиже пустој и опустошеној кући, у којој не затекоше ништа живо, ама ни петла да зору објави! Све је однето и опљачкано!.. Милени се даде прилика да се увери о горкој истини оне пословице, која у њеном првом

делу, каже: «Тешко селу, којим војска прође..!» Остаде јој да се увери и о завршетку: «...и девојци, која сама дође!»

Али, бар су опет-Стајку, кметицу, лепо сахранили у сеоско гробље, на брду код Дражиног винограда. И опојана је и ожаљена. Ожалила ју је највише Милена, њена јединица; а и Стоја јој је помагала у нарицању. Од мушкиња на погребу је био само викач Чурга, који се од непријатеља крио по честатам и шумарцима. На даћи је напио за покој душе кметици, јер се нашло још мало «препеченице» у чича-Ранка. Нису све швабе попиле.

— Бог да јој душу прости и да јој да рајско насеље, а нама живима здравље и весеље — напијаше Чурга. Тако би прошао и Маринко, да је швабама пао шака, доказиваше Чурга. Ни Турци се нису овако светили над децом и женама као швабе! Али, вала, и они су заглавили као нико њихов! Ено их по свима јендецима, по свима њивама, не могу их толико дана закопати! Рекох ли ја, да нас наша «Мађушка» неће оставити, продужаваше Чурга испијајући на духак сваку чашу. Чули сте како је Руски Цар лично писао нашем Престолонаследнику да нас неће оставити шваби на милост. А Русима није могао дохаћати ни Наполеон, а немо ли ће шваба. Ми и Руси смо му довољни. Али, чује се, да је због Руса заратио са швабом и Француз, а говори се да се против швабе дигао и Енглез, за кога кажу да је најјача сила на мору. А говори се, да се колебају да уђу у рат: Турци, Талијани и Бугари. Турчин не сме против Енглеза, јер ће му отићи Цариград и изгубиће и ово мало царства у Европи. Руси би то, канда, једва дочекали, јер они још једино само за тим теже: да на цркви Св. Софије заблиста крст у место полумесеца. Талијан нема рачуна да помаже швабу, јер и он, као и ми, има од швабе да поврати своје земље и да ослободи свој народ. А Бугарин? Он је увек био издајник, па ће то бити и сад. Шваба му седи на престолу, а крв није вода! Та он би против нас радо заратио да покаје Брегалницу и да нам отме Мађедонију, али неће смети против Руса, који га је ослободио. Ето, да наш нараштај доживе оно, што сам ја још као дете слушао: да ће заратити све државе у Европи једна против друге, да ће настати Европски рат, после кога ће сви народи бити слободни.

Ако, вала! Истина, да ћемо ми Срби повући највише, али бар да се сви једном ослободимо и ујединимо, јер :

Што се више жртвује и мучи,
нечем бољем може да се нада.
Повесница о томе нас учи :
подиже се и онај, што страда !

Зар нам је и ово био неки живот? Ослободили смо пре толико година само један део нашег народа; животаримо укљештени међу заклетим непријатељима, који нас гледају као оно вуци јагње; непрестано ратујемо, па никад да се ослободимо и ујединимо. Нека нам бар потомство на миру живи!

Рањеног чича-Ранка сад је имао ко неговати : Стоја и Милена у томе су се такмичиле; а обе су устајале и око Маринка и у његовој кући пословале. Не би га боље услуживала ни његова баба-Стајка, која га је за свога века упознала боље, но што је он сâм себе познавао. Често је пута говорио : «Брате, зна што помислим!» «Куд ја оком она скоком». Зато је прежалити не може. Обе куће, Ранкова и Маринкова, постадоше једна. Што једна има, има и друга.

По издатом првом подушју Стајки, Маринко са Миленом оде у Ваљево: да види и обиђе у болници рањеног Милића. У згради ваљевске гимназије, која је као и све друге, за време рата претворена у болницу, у једној од учионица, лежаше Милић, коме је операцијом извађен куршум из кичменог пршљена. Трпио је ужасне болове. Милосрдна сестра, кад јој се пријавише, рече им : да очекају док она претходно припреми болесника за ову посету, нарочито да не би био погрешен вешћу о смрти мајке. Кад их болничарка, у белој хаљини са црвеним крстом на мишици, поведе код Милића, у пролазу између два реда кревета пуних рањеника, Маринко је преплашено тражио погледом свога рањеног јединца. Код претпоследњег кревета милосрдна се сестра заустави и рече :

— Милићу, ево твојих. Буди храбар !

Он подиже полако подлакћену главу, коју му сеја његова обгрли квасећи је кишом сестринских суза.

— Мили бато мој, свеколико добро моје ! Боле ли те много ране, мили роде мој? Можеш ли ми преболети ране, мили брате мој? Хоћеш ли моћи осве-

муниције, а једино ладно оружје — бајонет. Артиљерија не могла се помагати пешадију. Муниција се не могла дотурити. Непријатељ је шрапнелским зрнима као плахом кишом косио збуњене борце. Ни напред у очигледну смрт, ни назад у Саву, мутну и крваву, која носаше лешеве оних, што не знађаху пливати. И Стојин Буда овде допаде ропства у крвника.

*

Други пут се душманин накани;
силну војску он је опремио,
над Србијом свој гнев да искали,
да би први пораз осветио!

Силна војска швабе Поћорека,
Дрину прешла даље од Зворника.
Тлаци, плави ко голема река,
сеје ужас душмана, крвника!

Шваба је по други пут са много већом војском ударио на Србију, да освети први свој пораз. По други пут његова војска прешла је Саву код Дреновца и аде Курјачице и Дрину више Зворника. На Гучеву и Мачковом камену већ неколико недеља води се борба против много надмоћнијег непријатеља. Стојан је увек међу првима. Огуглао је већ на фијук граната и на грмљавину топовску. Ров му је постао соба и кућа његова, ратни другови браћа и пријатељи. Готово му се и омилио овакав живот. Навика је друга природа, а свестан је да брани оне, који су му живот дали, као и ону, која му живот милијим чини; да брани не само свој мили завичај, већ и своје миле: нану, бабу, сеју и сад најмилију — Милу своју. Кад год би пошао на мртву стражу, патролу извидницу или у борбу, свакад би извадио из недара осечени прамичак косе своје Миле, па би то мило знамење љубави пољубио!

*

Али:

«Мало рукама, малена и снага»
једна сламка међу вихорове!»
.....

Опет је ваљало Маринку у бежанију, јер се мала, и у толиким борбама још више смањена и про-

ређена, српска војска морала повлачити испред много надмоћнијег непријатеља, који навали дуж Саве и Дрине.

Чак на двору у сред Београда
 црно-жута застава се вије!
 Зар да мала сва Србија страда
 од огромне труле Аустрије!

Овог пута није хтео ни чича-Ранко чекати швабу, ма да му ране не беху још извидане, ма да кукуруз још не беше обрао. Остала је сад код куће само баба-Новка, да опет истиче белу заставу; да пред швапским солдатима савија своја старачка леђа; да их служи и да виче: «Живео цар Врања!» Опет је Маринко са Стојом и Миленом, потерао сву марву, натоварио пуна кола прња, а поврх свега и свога пријатеља Ранка, који није могао пешачити. Опет је понео: два пуна џака пшеничног брашна, нађвице, сито, катао и остале најнужније потребе; јер је по топовској грмљави, коју слуша већ неколико недеља, могао слутити: да му сад ваља даље бежати по први пут. Сад не беше више Кене уседелице да му замери, што као кмет напушта своје село, које би, да није неколико баба, остало сасвим пусто, јер су мајке повеле у бежанију и децу: тек проходилау и понеле одојчад на сиси. Кренули су се од куће за последњом бежанијом из Шапца. Сад нису свраћали код Лукића у Суботицу, јер нису ни ударили путем ка Коцељеву, већ оним на Уб. Путовали су ногу пред ногу, тако рећи гмизили, јер се нигде није могло обићи и напред проћи од силне бежаније. Не само колосеком но целом ширином друма ишло је по неколико кола напоредо, једна уз друга тако, да ни пешак између њих није могао проћи; а испустима, и са једне и са друге стране, врвили су пешаци: жене, деца, старци, бабе. Сваки прти и носи! Видиш сестрицу, да је упртила на кркаче нејаког брата свог; баку да за руку води по двоје унучади, која каскају поред ње. Стока прекрила њиве поред друма, прескаче обале и преграде. И са једне и са друге стране пута чујеш само потернице: «оч!», «уш!», «ис!»,..., фијук бича и ајкаче. У монотоном брујању, у коме се људски говор меша са риком говеда, блејањем оваца, гроктањем свиња, рзањем коња... чујеш како мајке зивкају заосталу децу; «хајде!», «потрчи!» «пожури!» Крава

риком дозива заостало теле, овца-јагње, коза-јаре, кобила-ждребе...

Ноћ их ухвати у Бељину. У воћњацима и с једне и друге стране пута на стотине ватри. Букти суво прошће од плотова, кокти сува врлика са пресама, пламен лиже по два метра у висину од сува поплета. Нико никог не пита, шта ће да ложи. Стоја и Милена за трен ока наложише велику ватру, поред које посадише бабу-Ранка на вуненом јастуку. Стоку притераше око кола и дадоше јој доста сена, што су уз пут начупале из садевених сена по ливадама. Осекосе по кришку хлеба и по режањ прелетње сланине, колико да се презалогaje, јер то им је први оброк од како су од куће пошле. Два пријатеља потегоше и по један гутљај из бардака наздрављајући један другом: «Спасај се, пријатељу!» «Наспасеније, пријатељу!» Кад полега уморна марва, чича-Ранко ће рећи Стоји и Милени:

— Лезите, кћери, одморите се мало. Ја ћу бити будан, дремао сам на колима уз пут. Лезите овде поред ватре.

Послушале су га. Али Стоја није могла ока склопити. Била је утучена вешћу: да је њен Буда допао ропства. Невољно су јој усне шапутале песму тугованку:

«Зар је морала доћ,»
«та тужна несрећна ноћ,
«када си, драгане мој.
«пошао у крвав бој!

«Ах! Боже једини,
«чувај ми драгог Ти.
«Спаси га, Боже, Ти
«да ми се жив врати!»...

Милена је мало и преспала. Трзала се и будила од сваког топовског пуцња, који се ноћу још јаче чује; али је опет сањала свог Стојана. Излазио јој је пред очи. Љубио јој усне вреле, а у недра руке мето — да се поигра. Она му је у сну говорила:

«. . . . .»
«Ил' ме љуби ил' остави,
«да ја мирно спим!
«Излудећу, ископнећу,
«не играј се с тим!...
«. . . . .»

Тешко су се намучили и напатили у путу од Уба преко Лајковца, Даросаве и Аранђеловца до Тополе, где су свој збег нашли. Време се беше променило. Хладња јесења киша и суснежица досаднија је од зимске циче. Ништа сувог на себи не можеш имати, прокишњава до голог тела, хладноћа пробија до саме сржи у костима! А кад је још с ветром, онда су цикани чергаши имали право што су казали: «Нема зиме без ветра!» Ни под наслонима, ни у кошарама, ни под стрејама, није се могло наћи заклона од силне бежаније. Блато више чланака! Ногавице и скути каљави до више колена. Не сушиш се ни дању ни ноћу. Да Бог сачува! Кроз Аранђеловац једва су прошли. Камен у калдрми не можеш видети, јер је улицама блато до колена. Под стрејама чуче и дркћу окисле мајке са децом, старци и старице. Нигде у мејану завирити не можеш. Све пуно и препуно — дупке! На улазу у Аранђеловац, поред самог друма, сваким даном увећава се број нових хумки у новом «избегличком гробљу».

Једва у Тополи, Маринко нађе склоништа у згради брвнари једног домаћина, у којој су могли ватру ложити и на огњишту у пепелу погачу испећи. Спавали су на простртој слами покрај ватре и слушали посведневно грмљаву топова испред Даросаве и на Руднику. Четвороструке муке мучиле су ово четворо у бежанији: о Стојану који се бори, о Милићу, који је као тежак рањеник остао у ваљевској болници, о заробљеном Буди и о нани-Новки, која можда виси о оном истом рачвастом бресту, са кога су скинули нану — јадну Стајку!

IX

Ослепила. Умро

Оно што је шваба добио први пут на Церу, сад је то исто и више добио на Руднику. Швапска војска је била и то други пут до ноге потучена.

И Краљ-Пера са обадва сина,
две зенице оба очна вида,
у бој пође против душманина,
да швабама још зададе стида.

Полетише дични Шумадинци
против швабе, што се Српству руга.
Да виш швабо, ко су Српски синци!
Таквих нема у твога Хабзбурга.

Затутњаше дубраве и лузи
од Рудника па чак на Авали;
загрмише топови «Французи»,
српска војска опет швапску смлави.

Српски синци јуре као лави,
јер не штеде живота ни крви!
Шваба бежи ка Дрини и Сави.
Сваки жури да би био први!

Бројно мала, по јунаштву знана,
скрха војску Бечкога Ћесара;
ослободи земљу од душмана,
срам обузе Цара и хусара.

Првог децембра 1914. године, није било ни једног швапског војника на земљишту Краљевине Србије, сем оних око шесет хиљада заробљеника, којима беше ближе Крагујевац него Дрина и Сава, а лепше у малој Шумадији, него ли у огромној Хабзбурговој царевини! Мала Србија беше и по други пут својом сопственом, надчовечанском, снагом, очишћена од швапског «поганог кота», који опет остави не само пустош, већ и кужне болести поред осталог јада и гада, а нарочито трбушни и пегави тифус. Ове кужне болести косиле су и проређивале напаћено становништво више него ли сва свирепства и зверства почињена од потомака Арпадових.

Ранко и Маринко, у повратку из бежаније, у пролазу кроз Ваљево, затекоше у болници рањеног Милића. Непријатељ га не беше при одступању повео у ропство, јер није имао кад ни своје болесне и рањене евакуисати! Од управника болнице, лекара Винавера, Милић је добио два месеца боловања код своје куће и пошао са својима. Том приликом, доктор Винавер причаше Маринку, старом свом познанику, како га је Милић задивио својим држањем пред непријатељем. Једног дана, причаше доктор, главни командант аустријске војске посетио је и ову болницу у гимназији. Разговарајући се са понеким од рањених и болесних наших војника, командант је

запитао и Милића: где је и како рањен и шта би желео да му се учини. Милић му гордо и са поносом одговори:

— А што ме питаш, кад ми оно, што бих хтео, учинити нећеш? Не позлеђуј ми ране! Остави ме на миру! Узео си ми оно, што сам желео и волео. Да си ми хтео дати и учинити, не би ми узимао и отимао оно што је моје!

Није узалуд речено, да свако зло има и своје добро. Немати добре путеве то је зло, али овога пута, случајно, то је зло имало и своје добро. Србија је једва једно столеће живела у слободи, па разуме се, није ни чудо, што није постигла да направи и добре путеве, јер је и у том једном столећу свог слободног и независног живота, неколико пута ратовала за ту своју слободу. Али у овом рату, када је у питању: хоће ли слободне Србије бити — рђави путеви њени и рђаво време, ова два зла, беху јој вернији савезници и од оних, с којима је Србија савезнички уговор и писмено притврђивала! Оба ова зла, у овој изузетној прилици, понешто су допринели нашој победи и потпунијем поразу Пољорекове војске. Овим путевима, којима је непријатељ наступао и преносио топове и муницију, једва је могао изнети своје главе при одступању. Све је друго оставио по путу и поред пута у блату: мноштво кола, топова, сандука с муницијом, пољских кујни и разноврсног осталог ратног материјала, што је могла имати и набавити хиљаду годишња царевина Бечких Ђесара.

На сам Туџин-дан, Ранко и Маринко стигоше из бежаније у Врањску. Прво дођоше кући Ранковој. Авлија беше разграђена. Не чује се жива душа у кући. Све пусто! Само «куџин», верни чувар куће и укућана, радоваше се доласку свога господара и умиљаваше се час око Стоје час око чича-Ранка. Црна слугња их обузимаше видећи, да се ни из оцака не пуши. Стоја прва утрча у кућу, у којој не беше ни жишка на огњишту! Уђе у собу, која беше хладна као пећина. Закука, кад опази: да иза фуруне на кревету лежи непомична њена нана, под поњавом болна-преболна! Њена јединица обасу је врелим пољупцима. Очи нанине, које су до скоро могле видети и душу своје кћери, овога пута гледале су укоченим погледом без радости и милости, без наде и израза; нису

могле познати своју Милу све док лице не осети топлину њених суза и навикнуто тепање: «Слатка нано моја!» Нана беше тифус преболела, али очњи вид изгубила — ослепила! Прва реч нанина беше:

— А је ли ту, је ли ми живо чедо моје, син мој Стојан?

Сада, сем оног ма̀ла, што га из бежаније дотераше, ни ку̀ћа чича-Ранкова неима̀шаше ни петла пред ку̀мом да зору објави. Болна баба-Новка није могла сачувати ништа од онога, што се једе и пије.

*

Уз часни пост разболе се од Тифуса и Маринко. Сви су око њега устајали. Милић и Милена нису одмицали од кревета његовог. Све што му је срце затражило нашли су и понудили су га: крушака из туршије, колача од пекмеца, јабука, па и поморанци. Прија му, баба-Новка, и ако није сад видела «метнути воду» и наћи лековиту траву, «метала га је на пару». Али ни пролеће, које све буди и оживљава, не подиже и не опорави болног Маринка. Њему биваше сваким даном све теже и теже. Предосећао је да ће за својом добром Стајком, коју још довољно ни ожалио није. Па и ако је био претурио шездесету, и ако се низ брдо силази брже, но што се уз исто попне, ипак му беше жао умрети. Бунцајући у ватри, говорио је што је мислио и желио:

— Да ми је да поживим, да још само Милића оженим и да видим крај овом крвопролићу и џумбусу, па после не марим!... Али: «ум за морем, смрт за вратом!» Никад се све жеље постићи не могу. Само што неко на онај свет понесе више, а неко мање, неостварених жеља. За овог последњег ми велимо: да је срећније поживео на овом свету; али је најнесрећнији онај, који, због тешког живота, жели што пре смрт!... Маринко је толико изболовао, да је знао тачно час, у који ће своју душу предати ономе, који му ју је и дао. Пред суђени час позвао је све своје, да се са њима опрости и да их благослови. Прво му је пришао Милић и пољубио суву коштуњаву руку своме ба̀би.

— Жив ми и довека срећан био, сине мој. Право ради и Богу се моли. Слушај чича-Ранка као оца, а баба-Новку као своју нану. Воли Стојана као рођеног брата свог — као што волеш сеју своју. Опрости сво-

ме ба́би, ако си на њега кад год зажалио, а нека ти је просто од неба до земље, добри сине мој... Збогом!

Јецајући пришла му је руци Милена, квасећи је врелим сузама својим. Својом малаксалом руком бабо је загрли и њену косу принесе својим устима. Последњи пут пољуби је у чело где се обрве састају.

— Збогом, мила кћери моја! Срећна ми увек била! Воли Стојана, а поштуј ба́бу-Ранка и нану-Новку као и нас!... Збогом!

Пољубио се и опростио са пријатељем Ранком овим речима :

— Брате, Ранко, опрости ми, ако сам ти криво и на жао учинио. Грешио сам. Признајем и кајем се! Буди отац и мојој деци, мојим сиротанима. Ето ти поред Милене и мога Милића. Нека се збратими са Стојаном, кад су преко Милене и иначе браћа постали. Смешај и моје имање са твојим. Нека буду оба, Стојан и Милић, браћа и равноправни задругари. Учи их и упућуј, ако поживе и ако поживиш.

— Збогом и ти, Новка, сестро моја! Хвала ти на свему. Бог нека ти плати. Опрости ми. Поздравите ми мога другог сина Стојана... Збогом! Искрену се и леже на леђа. Очи се саме затворише. Руке прекрсти на прсима. Дође ропац. Зену један пут, други пут — и живот се угаси, као што ће се угасити и свитац воштанице, коју му припалише и метуше на прса, на прекрштене руке његове, које се по боји нису разликовале од воштанице!...

Чича-Ранко је обријао свога пријатеља, а кнез Чурга га је окупао. Склепали су му сандук од дасака, јер готов нису могли у Шапцу наћи ни купити. Ипак су га лепо сахранили. Ожалила су га искреним срцем — деца његова. Сахранили су га у раку поред његове Стајке. Још су се једном ту састали да се више никад не раставе!

Крстачу је носио сеоски викач Чурга, али овога пута није имао попиту ни гутљаја поцерске препеченице за покој душе свога кмета Маринка, јер је све попио шваба за покој душе Фрањиних солдата!

*

Уз петров-пост дошао је на одсуство и Стојан. Пустили су га на месец дана колико да среди оно мало легине, и ако ове године нису имали много жети, јер је чича-Ранко једва два дана орања засејао пше-

ницом; а пок. чича-Маринко није био ни зрна у земљу бацио. Стојан је својим доласком унео нешто радости у ове две ожалашћене породице, јер је својим присуством испуњавао празнине, које су се у обе куће подједнако осећале. Сви су га волели. И ако нана није имала очњег вида, она је Стојана видела. У њеним очима он је био: висок као бор, мио као пролеће, добар као Анђео хранитељ, млад као рујна зора, бео као лабуд, леп као пролећни дан, храбар као Обилић!... Ова слика њенога јединца никад не може избледети у њеној свести. Она му познаје: ход, говор, смеј, сваки дах његов — јер је мајка! Зачео се у њеној утроби, развио се у њеном телу, отхрањен њеном крвљу, удисао њену душу, сисао њено млеко, спавао на њеном срцу, он је — други Ранко! Никад није била сита радости да га слуша, да ужива у њему, да га обасипа мајчиним милоштама — јер је мајка!...

— Стојане, ра̄но моја, како надбисте оволику силу и жгадију швапску? Јеси ли ми посустао, кућо моја, снаго моја? Мајка је се сваког часа преблагом Богу молила: да помогне српској војсци, да ми те сачува, мајци својој, надо и животе мој!

— Одиста, слатка нано, не знам ни зашто су га пустили чак до Рудника, да нам почини оволики пустош? Сем ако није зато: да их што више пређе у Србију, а што мање да их се врати! Они нас нигде нису надбили, те да смо се морали повлачити! Истина, ми, прости војници, не знамо шта се све збива на другим странама фронта. Официри нам кажу: да смо се морали повлачити до Рудника, да би скратили дужину фронта, да би били збијенији, јер је шваба бројем био далеко надмоћнији од нас. И Бог нам је, нано, на помоћи био.

— А да ли опет шваба не удари, сине, са новом и већом снагом?

— Можда би, нано, да му није Руса са севера, а сад, како говоре и Талијана с југа. Дошао је и њему црни петак. Дошао је крај и његовом царству. Сад тражи сваки своје, а кад сваки узме што је његово, шваби ће остати врло мало!

Ето тако би баба-Новка, од како је обневидела, волела непрестано да разговара са својим јединцем. Пре су очи задовољавале мајчино срце; она се наслађивала гледајући га. А сада? Сад је свака реч, из-

говорена на његова уста, била за њу најлепша песма, најдивнија мелодија! А Милени, сирочету без оца и мајке, Стојан беше једина утеха. Он јој сад беше и друг, отац, мати, сестра — све! Само је он, који јој може накнадити љубав мајчину — својом љубављу. Он је сав њен! Често је у себи понављала једну једину молитву: «Молим ти се, Боже Госпoде, поклони ми га и сачувај.» И Стојан је неизмерно волео своју Милену. Она је њему била. најлепша, најмилија, најслађа — идеал и савршенство. А сад, како је остала сироче без оца и мајке, чини му се, да је дражија и да је још више воле. Сад је она сва само његова....

— Немој, Мила, да будеш невесела и тужна. Изгубила си једне родитеље, али си добила друге. Мој бабо и твој је; моја нана и твоја је! Они те воле као и твоји. А ја те волем више, највише, као душу, као здравље, као зеницу, још више.... Оно што све речи нису могле исказати, казивали су пољупци, ти спољни изрази љубавног жара, та лава, коју загрева љубавна топлота из вулканског гротла — из срца и душе. Стојан јој је љубио густу, као гар црну, косу, крупне црне очи пуне израза и милине и уснице обојене руменилом рујне зоре увек мило насмејане, да би показивале бисерне зубе; бело-румене јагодице, које су имале боју и округлину бедрице јабуке, на којима су се његови пољупци најдуже задржавали. У љубавном заносу свом, покашто би руке метно у њена недра, колико да се поигра са два бела голуба у недрима своје Миле одгајеним, који би сад од милине и миловања полетели....

— Немој, Стојане, душо моја грехота је.... Још нисмо венчани.

— Хоћу, Мила. Хоћу. Љубав је наша сад благословена. Од Бога је остала. А и покојни бабо нас је благословио. Хоћу да те не останем жељан, јер ко зна... рат је... могу и погинути. Ако доживим и венчаћемо се. Док сам под заставом закон ми забрањује. Али ово: «Цмок!» — нико, сем Бога, не може ми забранити, а Бог не брани, јер је то његов најлепши дар, којим је обдарио свог најсавршенијег створа — човека.

Ко посеје — очекује рода.
У љубави има још и наде.
Све што живи има свога плода!
То нам Вишњи дарова и даде.

Љубавна је вођка уцватила, ако одржи, биће и
рода ! . . .

*

- Са свих страна гракћу већ гаврани,
Много крви Србија је дала.
Већ не може више да се брани.
Туђа помоћ утеха је мала.

Највећа јој опасност запрети
иза леђа, од душмана стара,
који сада хоће да се свети
— то ј' одлика варвара Бугара.

Српска војска сувише је мала,
да одоле на толико страна,
дугом борбом већ је малаксала;
снага јој је клонула од рана!

На Грчку се још једино нада;
Обвезна је у помоћ нам доћи.
Али у њој Краљ Константин влада,
изаде нас не хтеде помоћи.

— Јесам ли потривио да ће нас Бугарска напасти — говораше кнез Чурга, кад је дошао да саопшти чича-Ранку: да даде за комору и она последња два вола пок. кмета Маринка, а Стојану и Милићу наређење: да одмах иду у команду. Кажу: да јој је Србија нудила све до Вардара, па чак и Прилеп Краљевића Марка, само да буде мирна. Није хтела, јер јој шваба на престолу седи. Знају Бугари, да би Србија, кад ослободи и уједини све Србе у Босни, Далмацији, Срему, Банату и Бачкој, била опет два пут већа од Бугарске. А два царства на Балкану не могу бити! Наше или Бугарско! Ми или они! Али ја се само бојим, да се не испуни пророчанство оног из Кремана.

— Како је то пророчанство, чича Иво? — упита Стојан, коме ова вест: да му се опет, по други пут, прекида одсуство, не бејаше баш пријатна. Сад му беше најжалије оставити сироче без оца и мајке — своју Милу.

— Па зар ти толико ратујеш, а ниси чуо за онога из Кремана, који је прорекао све што ће бити?! Биће дуго да ти сад причам, јер журим, да саопштим

хитне наредбе војних власти, с којима се није шалити, нарочито у рату, а после, знаш, нема мало ракице, да оквасим грло? Бог ти убио швабе, што нам попише све. Али баш треба да чујеш за ово пророчанство, јер је интересантно, зато ћу ти часом испричати.

— Кажу, да је у селу Креману у Ужичком округу, био један сељак, који је дуго живео и недавно умро. Био је «видовит», видео је и оно, што ми смртни не видимо. Кажу за њега, да је онога дана, кад је у Кошутњаку убијен кнез Михаило, био на тржишту у Ужицу. Као да је одједном пореметио памећу стаде у гомили света туђи се у прса и викати: «Људи, не дајте, убише Кнеза!...» Мислили су да је полудео, па су га одвели у начелство, где је изјавио, да зна: да су истог дана убили Кнеза Михаила у Кошутњаку. И док је он ово у полицији говорио, дошла је телеграфска вест: да је Кнез Михаило у Кошутњаку мучки убијен. Посумњало се и на овог старца, да је у ову заверу био умешан, те је био затворен и окован као велеиздајник. Истрагом се утврдило да он није имао никакве везе ни са овим делом ни са извршиоцима, те је старац после неколико дана мучења пуштен у слободу. Том приликом, кажу, да је он прорекао све догађаје, који су се збили у Србији: да ће Кнез Милан доћи на српски престо; да ће се Србија под њим увећати; да ће се он одрећи престола; да ће његов син бити последњи владалац из династије Обреновића; да ће на Српски престо сести Карађорђевић; да ће под њим Србија процветати; да ће се знатно увећати; али да ће букнути европски рат, који ће трајати седам месеци или седам година; да ће се пролити море крви и толико сатрти рода људског, да ће се ретко моћи видети одрасла мушка глава; да ће Србија са свим пропасти, али после рата да ће се појавити у пуној слави и величини, каква никад догле није била!...

— Сви ови догађаји, које је Креманац прорекао, већ су се до словца испунили. Остало је од његовог прорицања неиспуњено: колико ће европски рат трајати, од кад се то време има рачунати, да ли од 1912. или 1914. године и да ли ће се, не дај Боже, испунити и онај претпоследњи део: да ће Србија сасвим пропасти.

Рано с јесени на Србију ударише са свих страна удружене војске једног Краља и два Цара, да удруженом снагом униште ово мало гнездо соколова на Балкану. Ах!

Српско племе, чудне си судбине!
Српска земља, једина на свету.
твоја поља и плодне долине,
отмичари сматрају за мету!

Шест стотина и више година
беше бедем против «Азијата»!
Сад се браниш — таква је судбина
од страшнијег злица «Голијата».

За толико минулих столећа
ти брањаше Запад од Истока;
а сад ти је дужност много већа:
бранити се нових крволока.

Удружи се Исток са Западом,
збратими се ђаво са Сатаном.
и Мухамед са дивљим Арпадом,
а Татарин са злицем Тевтоном.

Удружи се рђа с угурсузом:
ради пљачке и ради отмице,
да б' имали раскош са луксузом
те да други за њих зноји лице.

Сви заједно на нас кидисаше:
да нам отму све до голе душе;
да нас нема, да нам с' име збрише;
да нам куће и светиње сруше!

Да слободу за навек униште, —
да би сами завладали светом;
д' обешчасте и част и огњиште
— да робује све Виљему клетом!

Сам се Србин бори од свих страна
против војске Краља и два Цара;
страда, пада, умире од рана,
— јер страдање Васкрснуће ствара.

Не могасмо одолети сили,
и ако се силна крвца лила;
до сад смо их већ два пута били,
снага мала, изнемогла била.

И помоћ нам не могаше стићи,
ни оданде, откле беше нада;
Савезници не моглоше стићи,
а у Грчкој зет Виљемов влада.

Чича-Ранко са његовима није хтео више од куће
бежати, а није ни могао. Новка слепа, он стар, те-
глеће стоке више нема. А и куд ће, кад горе кућа
са свију страна?! Небо високо, а у земљу се не иде
без божије воље.

— Остаћемо на огњишту па шта нам Бог да;
што буде Усуд наредио, јер се од судбине побећи не
може — говораше баба-Новка. Молићемо се Богу.
То је све што можемо....

X

Несрећа на врхунцу.

Удес хтеде, да Србија страда;
српска војска да пређе и море,
док Србијом Бугар-Шваба влада!
Зар од овог може бит' шта горе?!

Српска мајка да жали јединца,
што умире кроз албанске горе!
Многој деци хранитеља оца
прогутаће слано сиње море!

Српски народ да посеје кости
широм света до Африке жарке!
Цвеће снаге и ране младости
да не види никад своје мајке!

Јер слобода никад скупа није.
За њом тежи свако живо биће.
Оро гнездо врх Тимора вије,
да очува своје миле тиће...

Испуњава се предпоследњи део Креманског про-
рочанства. Српска војска прелеће с једног краја Ср-
бије на други; бори се очајнички, на живот и смрт:
против бугарске војске дуж Тимока и Вардара; про-
тив аустро-маџарске дуж Саве и Дрине и против не-
мачке војске дуж Дунава; брани стопу по стопу; за-

лива својом крвљу сваки бусен. У престоници Србијиној — Београду, борба се води по улицама. Али: «шта ће сламка међу вихорове?» Пада: Београд, Шабач, Смедерево, Пожаревац, Зајечар, Пирот, Врања, Скопље и Велес.... Фронт се смањује, али се смањује и слободна Србија, а њена војска малаксава и проређује. Помоћи ни од куда.

Руски цар, ради утехе, поручује: да се чува и спасава жива снага Србијина до бољих прилика....

Стојан и Милић су у првим редовима један поред другог, као рођена браћа. Боре се као лавови. Нема опасности пред којом би задрхтали. Нема тешкоће, коју не би савладали. Грудима би градске зидине разбијали, на мишицама би топове понели, а рукама ланце покидали; за врело би гвожђе ухватили. Нови Обилићи.... Шта је смрт? Тренутни бол, којим се живот свршава. Још мањи од онога, кад зуб боле, јер овај често дуже траје и јаче се осећа.

— Па на шта нам је живот, ако изгубимо све: Отаџбину, родитеље, сестре...?! — говораше Стојан Милићу седећи поред наложене ватре пред шатором.

Одступајући преко планинских кршева Старе Србије и Македоније, пук заноћи на падинама једне планине. Целе прошле ноћи војници нису ока склопили, а већ је трећи дан како сем сува окорела тајина нису ништа у уста метнули. Умор, глад, несаница, напор, да се што већи простор пређе и што пре стигне у помоћ другим трупам — савладали су и ове двадесет петогодишњаке, који су почели брати ратне лаворике у својој двадесетој години. Беше и њима потребан сан и одмор, као усеу киша, као цвету роса, као растињу сунце. Чим је наређен одмор, док си длан о длан ударио, забелише се приземне платнене кућице — шатори, као мала варошица, кад се из велике даљине гледа. Чете и батаљони престављаху мале и квартове са правилним улицама по војничком плану. У овој варошици, у којој су све зграде од платна сазидане за тили час, оне, у којима станују команданти, изгледају као цркве или друге јавне зграде — јер су њихови шатори виши и друге форме. На стотине ватри и ватрица засветлише се ове мрачне ноћи, коју не осветљаваше ниједно небесно кандило. Да није ових многобројних ватри не би се прст пред оком видео, јер беше помрчина као тесто. Кувари по четама одмах засукаше рукаве,

тити нашу добру нану, узданицо моја ? Маринко је грцао у сузама !

Рањеном Милићу срце залупа, као да хоће да искочи. Још му више рану позлеђиваше. Душа му дође у подгрлац. Нешто га у гуши стеже. Туга хоће да га угуши !

— Имаће ко, сејо, ако ја не будем могао. Ено мога брата, ено твога Стојана. Нека нам је жив, мила сејо моја. Умуче, али му усне шаптаху ове речи :

Љубав твоја мелем је најјачи,
јер истиче из сестриних груди;
она може болна да излечи,
из мртвила живот да пробуди.

Не рекосмо ли раније да несрећа као и срећа иду једна за другом, као да и оне траже друштво по оном закону о дружљивости у природи. Чича-Ранка и његову Стоју снађе још једна несрећа или невоља — како се она назива по томе што никад не долази по нашој вољи. Шваба се у Србији провео као бос по трњу. Истина је опустио, докле је допро : «ко скакац што поља опусти», али је и заглавио. Не само да га је наша војска потукла до ноге на Церу и очистила земљу од «погана ката», већ је прешла Саву и Дрину : да остварује вековни свој идеал — своје народно уједињење. Један део наше војске прешав Саву код Дубоког победнички је хитао преко равног Срема да се дочепа Фрушке Горе и Бранковог Стражилова; други део, прешав Дрину више Зворника, хитао је Шекер — Сарајеву, што но га је Српкиња оком запалила, а у сусрет браћи Црногорцима са Ловћена; а један део прелазио је Саву на Чеврнтији близу двеју српских Митровица. У овом трећем делу бејаше и Стојин вереник Буда, који је прекомандован за борца у тимочку дивизију. Овај трећи део српске војске беше лоше среће. Један незнатан део под заштитом артиљеријске ватре, беше прешао преко реке Саве и развијао се за борбу. Остали делови и артиљерија нису били прешли, јер понтонски мост не могаше саставити обалом с обалом — не достизаше понтона! Непријатељ са великом снагом нападе пребачени део наше војске с оне стране Саве. Борба беше неравна: један против педесет! Српским борцима беше једино ватрено оружје: брзометка без довољно

јер треба војсци спремити на брзу руку да сркне кашиком. Живот на уста и улази и излази. А ко зна, кад ће опет dospети да што скувају?... Можда многи међу њима неће више никад ни залагај у уста метнути, јер је у рату сваки своју главу у торбу метнуо. Тако ти је у опште у свету и животу: неком смркне, неком сване. Једни се рађају, други умиру, па и они што се рађају, сви до једног умреће, а пре а после. Неко се весели и пева, неко кука и плаче. Тако ти је на целој кугли земљиној. Кад је нама ноћ, онима у Америци је дан. Куд погледаш, куд се окренеш, има сличности, али увек и различности, загонетности, заблуде и незнања. Да није свега овога, зар би се људи у исто време волели и мрзели, помагали, лечили и бранили, а ти исти и међусобно се убијали и сатирали. Кажу, да је само Бог свемогући, те с тога човек, његов створ, и ако је најсавршенија његова творевина, и кад би хиљаду година живео, не би могао све дознати.

Милић одреши са свог и Стојановог ранца порције и оде на казан, да узме вечеру, а Стојан је подстицао ватру, да би видели шта међу у уста, јер се деси, да у војнички казан доспе и скува се и оно, што се не једе....

— Боже — шта ли они раде? Да ли их нису одвели у ропство? Да ли их неће мучити? Да ли неће обешчастити? Докле ли ћемо одступати? Да ли ћемо ма гдегод од непријатеља учинити оно што прошле године учинисмо на Церу и Руднику? Тешко.... Велика је сад сила на нас ударила. Три на једнога. Нема више ни оних војника. Проредило се и изгинуло. Тешко да нас има још у целом пуку и педесет од оних, што смо се борили на Бакарном Гувну и Брегалници. А ни савезници наши не моглоше нам у помоћ притећи. Да ли се не оствари до словца креманско пророчанство, што ми исприча чнез Чурга? Ах! Боже Свемоћни, ти нам једини можеш помоћи. Овако туговаше Стојан крај ватре.

Милић донесе пуну порцију вруће чорбе и добра два парчета укувана меса, у коју надробише окорелог тајина. Сркали су дрвеним кашикама продужујући, као обично, разговор о својима.

Ама, брате Стојане, немој се свугде и свагда излагати, као да те олово не погађа. Причувај се; ти си нам свима и брат и отац; ја сам већ друго, мене ће

жалити једино сеја моја, а тебе сви, — овако је Милић саветовао Стојана, који је од њега и по годинама и по чину старији, јер и да није каплар био би старији у војсци од Милића, пошто у војсци не може бити два равна.

Ватре се једна по једна утулише. Милић је на мртвој стражи са брзометком о десном рамену. Ове тамне ноћи чува другове своје, да мирно спавају. Бодрим оком, претворен сав у ухо, пази на ону страну од које се непријатељу нада. У мислима пева ове стихове:

По мрачној, тамној и страшној ноћи,
на мртву стражу одређен бејак;
у глуво доба и у самоћи,
пред душманом са пушком стајак.

Бодрим оком пазим на све,
да моји другови мирно спе;
да у сну нађу 'одмора,
ма испред самог злотвора.

Преда мном је убица рода мог,
што смрћу прети народу мом!
Опасан злотвор, што га даде Бог,
највећи крвник на свету белом!

Али ја сам баш стражар тај,
што ноћас браним завичај;
што умем пре умрети,
него ће душман продрети.

У продужењу на обе стране,
пружа се дугачак стражарски низ;
сви, као и ја, завичај бране,
не дамо душману прићи на близ.

Пред нама душманин стрепи;
овамо не сме, ваља мрети!
Спавајте, друзи, слатки сан
до зоре — док не сване дан!..

Ове целе ноћи док не сване дан
мени може прићи ко одзив зна;
дужности овој ја сам сав предан,
ја немам одмора још мање сна.

Пушка ми је једини друг,
само корак — два мог хода круг;
убица је испред мене,
моје око ни да трене.

Одзив и други уговорни знак
једини ноћашњи мој разговор,
што га знамо стражари, а не свак;
кој' не зна, куршумом му је одговор!

По том једином знаку,
душмана познам у мраку,
и не дам му ближе прићи,
моје ће га зрно стићи.

Ја будно мотрим на сваки покрет;
пажња ме претвори у ухо свог,
чујем сваки шум, па и совин лет,
по тмини приметим душмана мог.

Чим бих чуо оружја звек,
пушци даћу страховит јек.
Мени је помоћ одмах ту,
и сви смо тада у рату....

Још зора није ни зарудила, а цео пук је на ногама. Док си трено, нестане оног селанцета од платна, као да никад није ни постојало! Ко би сутра овуда наишао, само по многобројним огњиштима нагађао би: да су овде коначили неки путници или војска. Овде-онде, у близини, чује се по која пушка. То су патроле наше и непријатељске, које крстаре и извиђају између стражарских низова. Што се зора више приближује и пуцање учестава — предзнаци скорашње борбе! У пуку ужурбаност. Сваки се спрема, прегледа оружје, притеже ранац на леђима, попуњава муницију.... Све се то ради шапатам, једнообразно. Сваки се жури да што пре буде готов, па опет су сви готови и спремни у једно исто време и на време — на команду. Командант Стојановог батаљона скоро шапатам саопшти заповест: «да батаљон има да узме вис Н. и да непријатеља отера са тог положаја; батаљон се креће одмах до подножја означеног виса, где је и мртва стража; батаљон ће ићи у колони

двојних редова, а у цик-зору развиће се у стрелце и кренути у напад...»

Стојан је опет био на челу у првом удвојеном реду своје чете. У путу је извадио осечени прамен косе своје Миле и љубио га. Она му је изашла пред очи у његовој уобразиљи са свом својом лепотом, дражима и милином.

— Ко зна, да ли ћу данас имати кад да љубим ову косу? Оставићу је код самог срца, да ми га чува, јер, што рече синоћ Милић, можда ми ово мило знамење и живот чува, те ме зрно не погађа.

На команду: «у стрелце» и «напред» — Стојанова десетина, у коју је дошао и Милић са мртве страже, расу се у стрелце у кретању уз брдо, које беше и стрменито и каменовито. Морало се придржавати за шибље и жбуње, а ослањати на пањеве и камење. Морало се пентрати опрезно, да се ни камен не отисне, да не произведе јачи шум, који би пажњу непријатеља обратио. Сваки се четвороношке уз брдо пузао. Стојан и Милић су један уз другог без разговора, чак и шапата, јер је сваки опрезнији од веверице. За тренутак се застајало и одмарало, јер душа на нос да изађе. У колико се више пењу, зора све више заруђује. Свањива. Војник војника до себе већ види као црну прилику, као авет на четири ноге. Испред Стојанове десетине зачу се пуцањ, па одмах други, трећи.... За тим отпоче гроктање брзометки, клокот митрељеза, па фијук граната, чији тресци одјекиваху са брда позади, преко јаруге, која остаде за леђима. Борци прилегоше. Сваки у полу-сутону нађе мало заклона за дрво, жбун или камен, а опасност отвара и увећава очи и појачава пажњу. Зрна фијучу и везу преко њих. Одједи између брда умножавају и увеличавају ову страхоту. Румен зорина разгони последњу тмину, коју појачава дим што га производе ова многобројна и разноврсна ватрена оружја. Шапатам, као електрична струја, разне се од војника до војника заповест водника: «нож на пушку и напред.» Стојан брзо прође испред десетине. Низ живих створова појури у смрт. Свесна бића постадоше дивље звери, које су још свирепије, јер се и кољу и убијају. Прве жртве данашњег осванулог дана почеше падати, Онај, који буде погођен, ако се ногама или рукама не одржи, сурва се у бездан.... Стојан је, као увек, први се успео на бедем непријатељског рова, али га

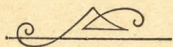
баш тада комад челика погоди и на земљу обори. Сурва се низ стрмен у бездан. Милић је чуо његов последњи узвик: «Осветите ме, браћо» — и светио га је оштрим врхом свога бајонета, али је и он пао, у рову рањен остао и ропства допао....

Котрљајући се низ стрмен, Стојан се све до јаруге нигде задржати није могао. Ако би се и дочепео какве шибљике, она би се ишчупала и он би се и даље котрљао, ударао о камен и дрво, лупао се и увећавао ране на рањеном телу. Сав измрцварен, полумртав, зауставио се на дну јаруге, у прослопу између две стене. Неколико тренутака није ништа знао за себе. Кад се мало освестио, осећао је страшне болове по целом телу. Није могао ни прстом мрднути, а немо ли подићи се. Слушао је над собом фијук граната и зврјање куршума. Примето је кад су наши одступали преко јаруге и кад је непријатељ за њима наступао. То му је још већма болове погоршавало, јер је душевни бол тежи од телесног... Њега нико у прослопу није видео.

Све је пропало мишљаше Стојан, са душом се борећи. Дај ми, Боже, смрт. Што пре то боље. Мање мука!...

*

Трећи је дан како Стојан лежи у јарузи ни жив ни мртав. С душом се бори, која лагано излази на уста; напушта тело, у коме за њу нестаје хране и других услова за живот. Срце, њен животни извор, све лакше бије, малаксава; мозак, њен главни покретач, балдисава, свест помрачује, снага издаје... Већ и болове не осећа. У ноћној тишини, коју у овом пустом месту једино покашто поремети лет какве ноћне грабљивице, чује, кад листак опадне са дрвета, па га и то вређа. Зна да је јесен, када се ближи крај оногоме што је пролеће дало и оживело, а лето однеговало. И Стојан за који тренутак очекује крај своје млађаном животу...

ТРЕЋИ ДЕО

РАДОСТИ

XI

Избављење и грех

На муци се познају јунаци.
После кише сунце обасјава.
Са жртвама с' оствурују санци.
Жеље, снови постају и јава.

Не умире, што треба да живи,
ма и нејак код живота има,
— што смо живи ни смо зато криви —
подиже се ма не било одма.

После зиме долази пролеће,
после кише свакад гране сунце.
Кад улиста и дрво и воће,
славуј пева — ужива сред среће.

Стојан је ноћас у јарузи сањао Косовку девојку, коју је Усуд послао у овај амбис, који посећују још једино буљине и веверице. Личила је на његову Милену. Хтео ју је загрлити и пољубити, али од болова није могао. Запајила га је и ране му превила. Овај му се сан већ сутрадан испунио.

Помисли, нане, — причаше Милојка, кћи Анђелка Алексића, својој мајци — једна ми коза беше отишли у јаругу; сиђох да је потерам. Коза се у јарузи поплаши, скочи на стену и наћули уши. Одох ка стени да видим шта је, и видех да једно момче лежаше у јарузи непомично. Његове отворене очи казиваху ми, да је још у животу. Приђох му ближе, опрах му лице и уста од крви, напојих га водом са извора. Он тада отвори боље оба ока и погледа ме тако мило,

да га морадох пољубити. Његове речи: «Рањен сам, сејо мила, преви ме» — такнуше ме у најосетљивије место у мом срцу. Превих му ране мојом марамом и понесох га накркаче. Он ме обема рукама загрли, нане, око врата, а главу ми наслони на десно раме. По лицу осетих додир његове свилене косе. Неко ме миље обузе. Добих мушку снагу! Носила сам га стазама, куда се само козе пењу. Нисам терет осећала! Радовала сам се, као да сам нашла највећу драгоценост. Оставила сам козе, нане, јер ми је ово момче, које ти ево, донесох, милије од свега! Сад одох по козе, а ти га окупај, нане, преви, обуци и очешљај. Обуци га у моје рубље, да нам га душмани не отму. Понуди га свачим, нане, све што му срце иште. Сети се оне песме, нане, што сам ти често певала:

«Момче ми прође кроз село,
«сврати га, мајко, на конак.
«Мани се, ћери, ђавола!
«Искаће момче вечеру,
«тражиће момче постељу!
«Моја му уста вечера,
«моја му недра постеља
«. . . . .»

Милојка је јединица ћерка Анђелка Алексића. Имала је још два брата старија од ње, али су оба погинула од бугарских «комитација» пре десет година. Она их је оба, као мала, запамтила по братским миловањима. Зарекла се, да ће се ма кад крвницима осветити. Стојан јој је много личио на њену браћу, јер су и они, по њеној уобразиљи, били овако лепо и стасити. Можда је и ово био узрок, што је Милојка одмах, првим виђењем, свом душом својом заволела Стојана. Анђелко и Стана савили су руке око своје јединице. Она им је била сва нада, све уздање, све и сва у овим претпоследњим данима живота! Чича Анђелко, и ако је био претурио педесету, још беше обвезник последње одбране стараца. Са пушком Бердановог система и он се борио тамо негде око Качаника. Код куће су остале саме Стана и Милојка. И ако још ни један непријатељски војник не беше им бануо у кућу, која беше на искрај села, оне су знале, да су робље постале, да је непријатељ заузео њихово село, јер су већ неколико дана слушале грмљаву топова и клокот митраљеца. Виделе су кад је

наша војска одступила, а швапско-бугарска наступила поред њиховог села. Стана, као свака мајка, бринула се за своју јединицу, да је непријатељ не одведе. А Милојка? — да јој није мајке, дочепала би пушку, па и сама ступила у бојне редове да браћу свети! Права Косовка! Сад им је обема била највећа брига: како ће спасти ово незнано момче, да га непријатељ не одведе.

Милојка је отишла да искупи и дотера козе, а баба Стана је окупала Стојана, испрала му и превила ране, обукла му чисто рубље своје јединице, које му стајаше као да је на њему кројено и шивено! Повеза му крагку косу белом марамом; обрија му науснице, које су га тек почеле гаравити; нарани га, напоји и успава као своје рођено чедо! Кад се Милојка вратила затекла је рањено момче да спава тихо мирно девојачким сном! Учини јој се лепши од сваке девојке!

— Ето, нане, како сам ти данас била срећна! Ону нашу козу «Брњу» нећемо никад заклати ни продати; она је опазила и нашла ово момче у прослопу. Толико га волем, нане, као да је мој суђеник! Можда ми га је сам Усуд послао. Одакле је, нане — питаше ли га? Има ли родитеље?

— Из Поцерја, кћери. Каже, да има и оца и мајку и сестру јединицу. Никог више!

— Имаће, нане, и тебе и татка, као друге родитеље, јер га волем, нане, и радо ћу његова бити. Извидај ми га и сачувај, слатко нане моје!

«Бог ми га даде»,
«мајка ми га роди....»
«.....»

Нико не би могао сад ни сумњати да није девојка, а наденућемо му и женско име — говораше Стана.

— «Стојанка», нане! Ја сам га нашла, а ја ћу га и прекрстити. Ново име «Стојанка» лако је упамтити и по њему се одзивати, јер је слично његовом правом имену.

Овом негом, коју Стојану Вишњи дарова, брзо се извида, јер док је мајка ране превијала, Милојка је топлим пољупцима болове блажила. Очи и пољупци казивали су све! У овим огледалима девојачке душе, Стојан је видео неизмерну љубав оне, која му

живот спасе. Зар би могао ову љубав одбити? Зар би могао толико незахвалан бити према оној, која га из гроба подиже? Не! Онога, који те воле, не можеш не волети; не можеш му ништа на жао учинити! Ми волемо оне, који нас воле. Љубав је саставни део природе човечије. Човек није само од крви, меса и костију, као остали живи створови; он има разум, у коме најлепше место заузима љубав, која се од инстинкта развила у савршени, идеални облик. Ње има више врста према врелу одакле извире. После родитељске љубави долази ова, којом се сад загревају Милојка и «Стојанка». Љубав је њихова за тренутак изашла из оквира идеалности и закорачила у живот стварности, јер се све збива по вољи божијој и законима природе! У васиони ништа нема неприродног. А ко не би заволео свим бићем својим ово савршенство од лепоте, здравља и нежности, каква беше Милојка. Као да је она служила за модел творцу света и природи за стварање девојаштва:

«Танка, висока»,
«бела, румена,
«очи гараве,
«снаге убаве!...»

Стојан се навикао на ово име «Стојанка», које му даде његова кума Милојка. Најближи суседи Станини знали су о Стојанки само то: да је из Поцерја и да је остала од бежаније. Сажаљевали су је, јер су се бојали за њу као и за Милојку чича-Анђелкову јединицу, да их не одведу Бугари. Учили су баба-Стану: да девојкама лице нагрди, јер Турко-Бугари не знају за част и образ. Не штеде ни живот, а некмо ли част својим непријатељима — Србима.

*

Освануо је и Св. Алимпије «на белом коњу», дан славе Анђелка Алексића, која ће се ове године славити без домаћина. Милојка је умесила славски колач, чију је горњу кору ишарала уваљцима од истог теста. Стана је скувала мало кољива и начинила славску свећу од свог домаћег чистог воска, који се жутио као дукат. Стојанка је и гост и домаћин, који ће са Милојком колач разломити.

— Треба, децо, провести свој обичај, и ако нам није сада ни до чега — говораше Стана. То нам је

остало од искони. По томе се познајемо да смо Срби. А Бог је то оставио. Њему ћемо се данас свесрдно помолити: да нам спасе Српство и Србију, јер ко своју славу слави оном и помаже.

Тек што испратише до вратница комшинице: Селену и Јованку, једине госте овогодишње славе, рупише им у кућу два нежељена госта — два бугарска војника у потпуној ратној спреми. И ако су душмани, и ко зна у каквој су намери дошли, опет се о слави примају и дочекују као гости: да се угосте и почасте колико је Бог дао. Стана их уведе у собу и понуди за сто, на коме је горела воштаница, а Милојка и Стојанка у кујни брже-боље угљеном нагаравише лице, да би изгледале старије и ружније.

По урођеном српском обичају, ови гости «намерници», понуђени су: кољивом, кафом, вином и вечером. По обичају: прво су понуђени кољивом.

— «Само свињата еде каша от варено жито!» — дурљиво рече један од њих, кад му Милојка принесе кољиво. «Не треба нам то, искаме да едем и да пием.

— Није, синко, то мећа — смирено рече Стана. То је славско кољиво. Данас нам је слава. То је српски обичај, који нам је од старина, остао. Бог је то, ваљда, оставио, синко!

— «Каква слава, какви српски обичаи! Виј сте Блгари. Ви сте длжни да будете Блгари, понеже Србите не могоат да суштествоват вече. Кољиво и треба да им се куват...»

— Све ће бити, синко, како је божија воља! Ако вам се не допада наше славско кољиво, биће и друге понуде — свега што је Бог дао.

— «Месо, сирење, кајмак и вино. Вино донесите веднага,» — продера се други војник.

— Дај, донесите, кћери, наређиваше Стана, усиљавајући се да буде љубазна према онима, који јој светињу скрнавe. Сад ће бити, синко, сад, мало очекајте. И Бог душу чека.

Милојка је наливала чашу за чашом, које су ови нежељени гости искапљивали и све осорнији постајали.

— «Ти ште будеш ноштес моита!» — рече један од њих Милојки, кад се наже да му налије вина у чашу, додирнувши јој и груди.

— Једи, пиј, али не дирај се! — рече озбиљно Милојка, која није умела да прикрије и једрину сво-

јих груди, као што је, гаравећи се, прикрила лепоту свога лица од ових нељуди. .

— «Ти си дљжна да будеш ношце моита» — понављао је опет већ напиток Бугарин.

— Ако буде морала бити твоја, ти нећеш више видети мајке своје! — рече Стојанка, не могавши се више уздржати, јер се љубомора и српски понос узбунеше у њему и тражише освету.

— «Ти, бабо, излез на вн, виј две останете тука, ви две сте ни достачно за ноштес» — безобразно наређиваше Бугарин и дуну у славску свећу да је угаси. Пламен од свеће пови се према икони Св. Алимпија, али се свећа још не угаси.

— Непријатељ нам може узети све, па и живот, али част — никад! љутито цикну Милојка. Не дирајте нам у част и светиње, ако вам је живот мио, јер је нама то милије од живота! Знајте да нећу и не могу дозволити да ми свећу душманин угаси и славу скрнави. Стана изађе у кућу. Један од Бугара дуну опет и угаси свећу у истом тренутку, кад се други маши за Милојкине груди. У мрачној соби настаде комешање, а одмах за тим тајац и крклање! Кад се Стана врати у собу и кресну машину, угледа ужасан приказ: Милојка једног, а Стојанка другог Бугарина држаху за гуше!... Оба су била удављена!...

— Ух децо моја, шта урадисте?!

— Оно, нане, што морадосмо...

У моментима опасности одлука је брзо готова. И Стана и Стојанка сад су се покоравале вољи Милојкиној. Са удављених Бугара скинуше одело и оружје, а мртваце однеше и бацише у бунарачу у воћу једног Турчина, чији спајилук беше опустио. Везаше им о врат по један камен, да би вечито на дну бунараче остали. По предлогу Милојкином, донета је и одлука, да Стојанка и Милојка беже исте ноћи, да би се како тако пробиле кроз непријатељску војску и стигле нашу. Мајка ће остати сама, а можда ће и Анђелка пустити кући. Оно, истина, нико није био очевидац ноћашњег догађаја, па и нека се и не би за њега никад дознало, ко јамчи да се не случи што друго, теже и горе? Зар бих ја, говораше Стана, могла преживети тренутак, кад би вас Бугари повели у ропство? И ако се каже: «Робом икад гробом никад», боље би вам, чини ми се, било и у гробу, него робу у свирепа Бугарина. Бежите, јер Беганова мај-

ка, кажу, да не плаче. Проћи ће ово као и све друго, као свака зараза, као скакавци, као лањски снег...

Милојка и Стојанка обукоше одело скинуто са удављених бугарских војника, да би се могле безбедније, непримећене, пробити кроз редове непријатељске војске... Метуше и сву ратну спрему. Оваких војника неће бити у свој бугарској војсци, — говораше Милојка, кад виде како јој војничко одело лепо стоји. Знала је по мало и бугарског језика, те ће им можда и то користити на овом смелом и опасном путу. Мајка јој је осекла русе косе, овај девојачки украс своје јединице. Сакриће их и чуваће као најмилије знамење свога милог чеда.

— Е сад ћу ја теби бити кум Милојка — рећи ће Стојан. Од сад ћеш бити «Милојко»! И теби и мени биће лако памтити, мени још лакше, јер имам и брата Милића. Пази, да ово ново мушко име «Милојко» памтиш, као што сам ја памтио моје женско «Стојанка.»

Мајка им је спремила хлеба и смока, колико су год могли понети, а дала им је новаца што је имала. Ижљубила их и из дубине мајчина срца пожелела им срећан пут и скори повратак у слободну Србију. Из села су изашли у глуво доба ноћи, јер су Влашићи били искочили дуж волова на небеском своду. Све спава сем поћних грабљивица и војника на стражи. Као да су у пустињи, нигде никога живог. Ишли су без престанка не осећајући умора. Милојко је био вођа. Стојан није знао, на коју је страну Црна Гора, куда су наумили. Милојко је још једном овуда ишао са оцем у Пећ, да види Дечане, некадању задужбину српских царева. На првом застанку једно се другом заверише: да их само смрт једно од другог раставити може!...

— Ето Стојане, ја ти поверих живот и судбину своју. Дајем ти га од свег срца, располажи с њим по твојој вољи, ја сам сва твоја. Твоја ћу остати до гроба. Бог ми те је послао и изабрао. Закуни ми се твојом и мојом наном и оним што ти је најмилије: да ме нећеш оставити, да ћеш мој довека бити.

Стојан се замисли. Сети се своје Милене; сети се своје заклетве према њој. Беше свестан и греха, који је учинио и који чини. Не нађе одговора ни у изреци: «Даље од очију — даље од срца»; као ни у оној: «Ко умије — њему двије». Не, Милена му је и

сад најмилија. Нико је заменити не може!... Па зар је моје срце тако тескобно — мишљаше он — да у њему нема места за две љубави? Зар би то био грех волети обе подједнако? Зар би смео одбити прву молбу оне, која ми живот спасе, па и љубав своју даде? Зар то не би био највећи грех?

— Заклињем се : да те нећу оставити и да ћеш моја бити ! — рече после подужег размишљања Стојан.

Ова заклетва је потврђена пољупцима. Да је ко са стране гледао љубљење ова два бугарска војника у овом моменту, помислио би, да су они овим пољупцима утврђивали споразум о некаквој голомој завери, јер се ни рођена браћа, ма колико да се пазе, овако не љубе. Али ни ове, као ни раније пољупце њихове, нико није видео сем оних јединих сведока љубави и миловања : звезда и месеца.

Кад их умор савлада, нашли би поред пута : колебу, наслон за стоку, подину сламе или сена ; један би шињел прострли пода се, а другим би се покрили ; пушке би између себе метнули и преко њих би се загрлили. Рука једног била би јастук другом и обратнo.

Путовали су утрвеником, сусрећући се са шванским и бугарским војницима. Мимоилазили су разне коморе, али нико није у њих посумњао. Шта више, Милојко би чешће ословио на бугарском језику војнике и за пут упитао. У кућу би чију свратили само онда, кад би ожеднели, а бунара и кладенца не би нашли. Кад год су у арнаутској кући воде затражили, свакад су добијали исти одговор : «Сха ич» или «Сха бук» (нема ништа, нема хлеба). То им је био један доказ више, да је овуца војска прошла, и ако се то могло целим путем познати по оним траговима, које војска за собом оставља, а због чега је и постала изрека : «Тешко селу, којим војска прође.» На све стране видиш : свеже хумке, лешине угинуле стоке, покршена и заглибљена кола, разбацану муницију, сваковрсног војничког и запрежног прибора — свуда и с једне и с друге стране овог исквареног и пролоканог пута....

Код Пећи тек видеше праву пропаст Србијину : мноштво покршених, попаљених и уништених кола, фијакера, аутомобила ; мношину муниције и сваковрсног прибора и ствари. Све то уништила и упропастила она иста човечија рука и памет, која је и пра-

вила и изумевала. Зашто? Само из себичности — да се други тим не користи. И то спада у ратна знања и вештине.

Чудна игра судбине! Пећ нам беше сведок о пропасти последњих остатака некадашње српске царевине, а сад нам је сведок о пропасти српског Краљевства. Судбина се игра са народима и догађајима, као што се ми играмо са животима људским. Док се на једној страни трудимо и изналазимо средства и начине да спасавамо род људски, да отклањамо и умањујемо оно, што сатире човечанство, на другој страни трудимо се и изналазимо средства и начине: да што лакше, што брже и што више уништимо рода људског. Човек, та разумна животиња, у рату се потпуно изједначајује са праоцем својим. Још постаје свирепији и опаснији од најопасније дивље звери, јер ова никад није толико свирепа, дивља ни опасна као човек у рату. Куга, мора, колера и друге заразне болести никад нису у стању сатрти толико рода људског, колико људи сами себе у рату. То чинимо, и ако имамо разум, и ако знамо да је то зло и да без тога може бити. То чине хришћани, који проповедају и исповедају Христову науку: да треба љубити ближњег као самог себе; да другом не треба чинити оно, што не желиш да ти други чини!... То све чини овај мали човек, који је умео да одмери растојање од сунца до земље; који је умео искористити и својим верним слугама начинити снагу воде, ватре, електрицитета и магнета; који се уме одбранити од муње, грома и разних зараза; који може све, сем што не може дати оно, што другом одузима — живот!... Па зашто и због чега он то све чини? — због Виљема и безумља!...

Пећ и околина беше право стрвиште једне измрцварене Краљевине. На ово стрвиште долеђу са свих страна многобројне изгладнеле грабљивице, да се накидају и нахране меса своје пригњављене жртве. На овој гозби грабљивих орлушина: Гевтонаца, Арпадоваца, Татара и Туркомана суделују и арнаутске тичурине, које су на то похлапне и на овакве гозбе навикнуте. Имаће сви да се довољно нахране и да им остане, јер је ова мртвачка гозба богата... Стојан и Милојка беху очевидци ове грабежи. Кожа им се на телу жежила, а коса капу подизала од овог ужасног призора....

Овде пред Проклетијом планином Милојко први пут опроба и огарави своју пушку и првим метком искупи сестринску заклетву — освети браћу своју. У пролазу поред једне арнаутске куће, чије је двориште ограђено лесема од испреплетаног пружа и трња, до њих допираше неко очајно запомагање: «Јао!» «Не мучи ме!», «Да ли сте људи!» «Знате ли за Бога!» «Шта смо вам криви!»...

— Хајдмо, Стојане, да видимо шта је; оно наше муче — рећи ће Милојко. Брже!..

Милојко је ишао напред. У кући крај огњишта лежаше у крви домаћин Арнаутин. У једном ђошку, у квргама везан, стењаше српски војник. Двојица бугарских комитација везиваше једну девојку која се отимаше.

— Шта то радите дивљаци? — на бугарском језику упита Милојко, чим кућни праг прекорачи. Стојан иза Милојка са пушком на готове убрза одговор.

— Овај Арнаутин прикрио у својој кући ове оружане српске војнике. Шта је тражио, нашао је — одговараше један од комитација.

— А и ви ћете наћи што је ваше!... Као под команду плануше обе пушке: Стојанова и Милојкова, а комитације се извртоше да се никад више не дигну....

Сад их беше четворо бегунаца у оделу убијених бугарских војника, који наставише пут за српском војском.

— Ово ми је вереник — уз пут се представи својим избавиоцима Добрила, свастичина судије Марковића из Шапца. Љубав ме је амо повела; вереник ме не хтеде оставити швабама, а и ја сам волела с њим заједно умрети него без њега живети. Овде сам се разболела. Не могадох даље. Овај нас домаћин Арнаутин прими на веру под свој кров. Ови гадови бугарски убише га само зато, што нас је бранио. Хтедоше ме и обешчастити, да вас Бог од некуд не посла! Ко ће као Бог! Бежимо! Стићемо нашу војску, јер смо синоћ видели последње редове њене на овим снежним врховима планинским, које зову Проклетијом. Ови душмани и не гоне је. Или неће или не смеју — не знам шта је. Да још није арнаутских разбојничких дружина, наша би војска могла безбрижно одступати. Имала би да се бори само са елементарним непријатељима.

— Одакле је и како ти се зове момче, што га тако волеш? — упитаће Милојко Добрилу.

— Миле, ђак поднаредник, син Драже адвоката из Шапца.

— Па и ја сам женска страна — девојка, сестра твоја — рече Милојко. Ово је опет моје момче с којим сам пошла, ако хоће, до на крај света. И мене, као и тебе, амо љубав води.

Добрила је била одмах начисто да одело њених избавилаца не покрива бугарска срца, која никад не би могла бити оволико племенита, али никад не би помислила: да под овим војничким оделом куца овако јуначко девојачко срце! Добрила се дивила оволикој одважности Српкиње!

— Ах! Боже, теби хвала! Србија не може пропасти. Српски Народ мора бити и слободан и велики, докле год има овакве синове и кћери.

— И ја сам из Поцерине, из Горње Врањске, син Ранка Стојићевића — престави се и Стојан својим новим друговима.

— А! Твоју је сестру испросио Буда Исаковић. Чуо сам да је заробљен код српске Митровице.

У овом разговору и међусобном упознавању, ова четири друга стигоше до подножја планине Проклетије, чији снежни врхови небеса парају. Преко ње је козјим стазама отишла и изнурена српска војска, која је у подножју ове планине оставила сву спрему и опрему, да би преко висова њених могла пренети душу и снагу своју!...

«Оро гнездо врх Тимора вије»,
«Јер слободе у равници није...»

Истина је то, али само за напаћени српски народ... Само на врховима Тимора сунце српске слободе није никад за облаке зашло... Али, може ли и орао на овим стеновитим врховима изранити своје миле тиће? Да ли и он није принуђен да се вине у плодне долине да потражи хране за своје гладнице? Па зашто да су само Срби лишени слободног живота у својим плодним равницама? Зар тамо, где је природа тако издашна и милостива: у Мачви, Срему, Банату, где све буја и напредује, нема и за нас слободе? Јест, нема је, јер тамо буја и напредује и грамжљивост људска....

За то с' оро врх облака вије,
где пакости и зависти није!...

По овој беспутној проклетој планини, пут је тра-
сирала изнурена српска војска, расутим лешевима
својих храбрих војника; лешинама своје стокe, побa-
цаном спремом и опремом, која сад постаде непотреб-
на, јер од пречег има прече: кошуља је преча од
хаљине. «Кад нема погаче, добра је и овсеница!»
Како ли ће доцнија поколења ојађеног српског наро-
да прозвати ову «проклету» планину, која је толике
путнике задржала од пута, а толике мајке у црно за-
вила? На падинама њеним вршило се одабирање, но-
ва регрутација. Све што је неспособно и неподобно
за оваку српску војску Краља Петра, издваја се, за-
стаје и остаје; све што се не може пентрати по вр-
летима и стенама; све што не може издржати глад,
цичу, умор и бесаницу остаје непријатељу. И овде
се огледа и врши природни закон одабирања. Узима
се од мала-мало — оно што је најбоље!... Потребе,
жеље па и бриге људске смањују се на минимум!
Без онога што се нема, може се бити. Човек се при-
лагођава: поднебљу, времену и свима приликама. Ако
је истина: да су потребе и жеље у толико малоброј-
није и простије, у колико је човек некултурнији, он-
да је истина и то: да се човек у рату изједначује са
својим праоцем животињом, јер су му жеље и потребе
сведене на минимум. Живи да једе, једе да живи!
Или обоје: да једе и живи. А многи нема права ни
на то.

Поред једне скоро угашене ватре лежаше један
трећепозивац у пола испечен. Ветрић је пирио и
хладио његово нагорело тело разносећи мирис од
печења и пухор са огњишта. Добрила и Милојка прве
опaziше. Женска су срца и у рату нежнија и осетљи-
вија од мушких. Одмакоше га од ватре. Већ се беше
охладио. Из ране на десном плућу при помицању
истече и остатак црне усирене крви!...

— Како се јадник могаше запалити и изгорети
а да не осети? — рећи ће Добрила. Савладао га сан
и умор. Можда и не зна, да је умро. Није ни осетио
смрт. У овом општем злу и то је неко добро!

Не — прихвати Милојко. Зар не видиш смрто-
носну рану на његовим грудима? А погледај и оне
празне чауре у пепелу на огњишту. Ту је се догоди-

ло ово: Чича је седео и грејао се крај ватре, у коју су у мраку са грањем случајно метнули и бојеве метке, који су у ватри експлодирали. Његова је судбина хтела да га зрно погоди баш по сред срца. Само се крај ватре претурио. Ватра је допрла до његових хаљина. Горео је и пекао се и доиста није осећао. Можда је за живота чинио добра и Богу угодна дела, па му је Бог дао лаку смрт. А сада ће учинити и последње добро дело на земљи: својим печеним месом нахраниће гладне грабљивице — становнике ове проклете планине. И њима је једном пала сикира у мед. Не морају ради грабежи слетати у плодне долине. Имаће и на свом гнезду у изобиљу мршотина и стрвина. Плодне српске равнице треба да нахране њихове другарице, гладнице и грабљивице без перја и крила, јер су оне и прождрљивије и многобројније. Много их је теже нахранити, а никад се не могу заситити...

— Овде смо сигурни. Овде нас непријатељи не могу узнемиравати, спашени смо — рећиће Стојан, кад се успеше овим козјим стазама на први вис планинског ланца.

— Добро је, што узесмо ове шињеле доле у подножју — рећи ће Добрила огрђући шињел и дркћући од зиме. Колико ли је се њих покајало, што су их са себе побацали. Као да нису видели ове беле снежне врхове планинске. Сигурно је и овде било оно: «Теже претеже!» Кошуља је преча од блузе, а блуза од шињела!... Кад се не може све, носи се оно, што се може...

На овим снежним врховима сустизаху оне што су сугали и заостали.

— Нека ме убију, не могу боље! Ићићу док могу. Трећи је дан како ништа у уста нисам метнуо. А да још није овог снега не би их ни оквасио. Чудим се како ме ноге носе! — говораше један од поусталих.

Што су се више пењали и приближавали Жљебу, тој курјачкој капији, на коју је прошао један део српске војске, редови изнурених и поусталих војника бивали су гушћи. Никада ови снежни и каменити врхови нису доживели оволику посету. Ретко је догле човечија нога крочила преко ових клисура и бездана, обиталишта орлова и звериња. А сада није било камена на камену, који није очепила нога чо-

века или марвинчета; јер на ову тесну курјачку капију, преко ових врлети, преко којих и орлови са страхом прелећу, Српски Александер мораде да проведе и изведе своју војску! Као да је њему Бог поверио исту задаћу као и Мојсију: да преко албанских и црногорских пустиња и кршева преведе изабрани српски народ у обетовану земљу преко мора. А зар наша мила земља Србија није по историјском праву обетована и освештана земља Србинова? Како право на њу имају Тевтони и Татари? Право јачега над слабијим...

Пробијајући се кроз густе редове војника, који већ неколико дана чекају да им дође ред, да прођу на ову планинску капију, Стојан и Миле Дражин распитиваше за своје јединице. Овде су се и растали, јер су се придружили својим јединицама. Каква опет игра судбине. Стојан је у једној бездани остао од своје јединице, а у другој ју је достигао. У једној клисури хтеде живот изгубити, а у другој ступи у у редове својих другова, међу којима сад не нађе: ни Милића, ни наредника Радоја из Варне, ни поднаредника Спасоја из Криваје, ни многе друге, које је као браћу волео. Неко пао и остао, неко ропства допао!... Од најближих нашао је жива и здрава свога побратима Вељка, који се Стојану зарадова као мајка своме чеду...

— Имамо још једног побратима, Вељко, представаше Стојан Милојка, Он ми је и живот спасао. Само Богу и њему имам да благодарим, што сам данас међу вама!...

XII

Преко Албаније и Црне Горе на Крф

На молбу Стојанову и Милојко је увршћен и «зачишљен» као приновљени у Стојанов вод истог пука. Не само командир, капетан Тика, учитељ из Текериша, већ и командант пука ппуковник «Чика-Васа» — тако су га због његове добротe звали сви у пуку — испунио би сваку молбу оваком војнику, какав Стојан беше. А и који би то био командант, који не би желео, да проређене редове свога пука попуни оваким

војницима какав беше Милојко : одрастао као да је на кишној години растао ; пун снаге и младости ; да га удариш по једном образу други би прскао ; леп као девојка. Сви су од Стојана сазнали за јунаштво Милојково. Маћедонац — прави потомак Краљевића Марка.

Сад три верна побратима наставише пут преко врлетне Црне Горе и сеје јој беспутне Албаније, делећи као рођена браћа : сваги залогај проје, сваку кртолу и свако зрно кукуруза, што се у сиромашној земљи Црне Горе и Брда наћи могло. На овом историјском путу, Стојан је упознао свога побратима Вељка са тајном о Милојку. Он је био једини у пуку, који је знао и требао да зна све ; од њега Стојан ништа није крио ; али њему поверити значило је голико исто, колико тајну у земљу закопати или је бацити на дно безданог мора.

Није требало прећи много пута, провести доста времена, појести много соли и хлеба, делити заједнички муке и патње, па да и Вељко упозна доброту и племенитост душе свог новог побратима Милојка. Прилика је за то упознавање било у изобиљу, јер се на муци познају јунаци, а у нужди прави пријатељи. И Вељко и сви у пуку врло брзо су заволели Милојка као рођеног брата свог, као што су и Стојана волели....

Па добро, Стојане — рећи ће једном Вељко Стојану, кад се нађоше са свим насамом, у четири ока — зар би ти могао изневерити твоју Милену, ако би те она са очуваном верношћу дочекала? А како опет да изневериш ово дивно створење Милојку, која ти је не само живот спасла, већ и љубав своју поклонила?! Ја не знам који би ти од ова два греха био већи?! Чини ми се, ти не би никад више могао срећан бити, а како ја видим, ти мораш један од ова два греха учинити, или боље: ти си га већ учинио. Велики је то грех, Стојане, брате мој, јер је, кажу, тешка девојачка клетва. Ја ти у овоме помоћи не могу.

— Можеш и хоћеш, брате мој. Ти и нико други можеш ми помоћи. Ја осећам тежину греха, који сам учинио. Али зар сам могао друкчије, Вељко брате мој? Зар сам могао ма шта одрећи оној, која ми је живот спасла? Она ми је првом молбом љубав тражила, а своју ми у накнаду понудила. И ако бејох понова оживео у оном положају, у коме тада бејаш, дао бих

јој и тај поновни живот свој, а некмо ли љубав своју. Кајем се, накајати се не могу, што јој се одмах не исповедих: да сам своју љубав већ другој дао, да са њом не могу по својој вољи располагати, јер она припада другој. Једно кајање не гине — каже народна изрека. Али овај грех, ово моје кајање тишти ме више од оног бола, што га трпих од задобивених рана, када сам више желео смрт него живот; тишти ме више од свих ових патњи, од туге за отаџбином и родитељима. Милена беше прва, која ми љубав даде, а Милојка и живот и љубав. Теже претеже, али овде се не зна шта је теже. Између два греха не знам који би био мањи. Помози ми ти, Вељко, да их као браћа поделимо. Нека Милојка буде твоја, а моја Милена. Ми смо браћа, а оне нека буду јетрве. Веруј ми, побратиме, такво срце, какво има Милојка, ретко се наћи може. И сам ћеш га упознати. Ето, Вељко, како ми можеш помоћи да грех покајем, да бих у срећној и великој Србији ма кад и ја могао срећан бити. А ако погинем, узми од њих, коју хоћеш: Милену или Милојку. Теби дајем све. На овај начин поправићу грешку, а испунићу и заклетву према Милојки. Заклео сам се: да је нећу оставити Швабама и Бугарима — то сам испунио; заклео сам се: да ће она моја бити — то ћу испунити, ако она твоја буде.

Милојко се брзо привикао војничком животу, па га и заволео. Ни глад ни сав други чемер и јад на овом путу за Крф «изабраног» паћеничког народа српског, нису могли Милојка обхрвати, јер су га крепиле и снажиле нада и љубав, које савлађују све патње и невоље, оне снаже и болове блаже. Нико од војника ни слутио није да војнички копоран Милојков закопчава нежно девојачко срце, а сви су га заволели као друга и брата, јер је он према сваком у свакој прилици показивао братску љубав; сваком је у помоћ притрчао: да разапне шатор, да нађе и донесе дрва, да наложи ватру, да донесе воде, да да и подели с друговима последњи залогај. За сваког је имао утехе и савета.

Још мало претрпимо се, помучимо се; после кише огреје и сунце; иза зиме долази пролеће. Док стигнемо у Подгорицу, у Скадар на Бојани, у Љеш, у СанЂовани, у Драч... добићемо и имаћемо свега и хлеба и с хлебом! Прихватиће нас наши савезници: борили смо се јуначки, заслужили смо њихову помоћ; дали

смо за општу ствар све што смо имали, а имадосмо много, ни сами нисмо знали шта смо имали. Тек сад се уверисмо о истини: «имадох — не знадох, изгубих — познадох! Можда су мало и наши савезници криви за ову нашу пропаст, јер нису познавали вероломство Бугара, нису веровали, да ће нас они напасти и да ће моћи стати ва страну непријатеља њихове ослободитељке Русије; чак су нас чинили, како сам чуо, одговорним, ако би прва наша пушка пукла на бугарској граници; принуђавали су нас, да уступимо Бугарима не само до Вардара но и Марков Прилип. Савезници ће признати своју грешку, помоћиће нас у последњем часу. Ми не тражимо ништа туђе већ само оно што је и по људским и божијим законима наше: да живимо слободни као и остали народи. Овако је Милојко у невољи и очајању тешио своје другове. Који би од другова пао или занемогоао, Милојко га је дизао, помагао, па често и на себи понео. Често је уздисао и сузе лио гледајући како сахне снага оне војске, која је само пре годину дана победама на Церу и Руднику задивила цео свет; гледајући, како прослављени српски ратник, у одбрани своје слободе, умире од глади и својим костима засева албанске камењаре и кршчеве...

Поред једне са виса сурване стене лежаше један ратник изнурен и малаксао, као да спава или се одмара; једном руком загрио је комад стене, а у другој држао је по земљи положену зарђалу брзометку. Уморни другови пролажаху мимо њега као мимо турског гробља, јер он не одаваше од себе никакве знаке живота. А и зашто да га другови узнемирују? Одмара се! Многи га не удостоје ни погледом својим — погледом братског сажаљења. И оно је изумрло. Оваки су призори врло чести, па се навикло и огулало. Са телом се и душа замара, па и осећај слаби и изумире. Милојко не могаше ћутке проћи поред самртника.

— Еј, друже, шта ти је? Јеси ли у животу? Да ниси гладан?

Ратник полако отвори уморне очи и скоро мртвачким гласом одговори: «Не могу даље!»

— Хоћеш ли хлеба?

— Доцкан је! — беше последња реч мученика који за навек затвори своје уморне очи.

Милојко извади из копорана парче воштанице, приљуби је уз стену више самртникове главе и припали за мир и покој његове мученичке српске душе. Али ни Милојко ни остали другови немаше времена да га сахране, јер Србин треба својим костима да обележи пут, којим ће моћи доћи до своје слободе.

— Па докле ћемо одступати? — упитаће Вељко. Да ли ће овим патњама бити једном краја? Еврејском народу, кад је путовао преко пустиње, Бог је слао бар «ману», а «изабрани» наш мученички народ ни тога нема!

— Како чујем — говораше Милојко, ићи ћемо преко мора: војска на острво Крф, а избеглице на острво Корзику. Тако нам је записано у књизи судбине. Таква је воља божија. Зар ниси чуо за ону причу како је се Бог на нас Србе наљутио.

— Нисам.

— Е онда чуј.

Кад је избио балкански рат 1912. године, Бог, творац света и васионе, радом на усавршавању својих творевина, беше се заморио и хтеде се одморити. Таман да заспи, кад зачу на земљи велику ларму и свађу између његових народа. Запита св. Аранђела: — Шта је то доле на мојој земљи? Шта се догодило?

— Твоји народи, Господе: Срби, Бугари и Грци заратили с Турцима — одговори св. Аранђел.

— Зашто? Шта им је мало? Шта хоће?

— Турци су давно и давно, користећи се свађом и неслогом ових балканских народа, освојили и отели им њихове земље. Сад се ови сложили и удруженом снагом ударили на Турке: да поврате оно што је некад њихово било.

— Па то је и право. Сваком своје — то је и моја воља. Сићи, Аранђеле, на земљу и помози, да Срби, Бугари и Грци победе Турке и да поврате што је њихово било.

Тако и би у српско-турском рату 1912. године. Испуни се воља божија. После овога Бог се хтеде одморити и починути, али зачу исту свађу на земљи.

— Шта је сад, Аранђеле, на земљи? — запита Господ.

— Опет се свађају и ратују исти твоји народи, Господе: Срби и Грци заратили са својим савезником Бугарима. Њима, Србима и Грцима, придружили се још и Румуни — одговори св. Аранђел.

— А зашто сад ратују?

— Грамжљиви Бугари хоће да узму од Срба и Грка и њихове земље, што су ови у савезу с њима повратили од Турака. Румуни улучили ову прилику, да поврате од Бугара оно, што је било њихово.

Бог се мало размисли да би учинио правду, па ће рећи:

Срби, Грци и Румуни су у праву. Правда је на њиховој страни. Они не траже што је туђе. Сићи, Аранђеле на земљу и учини да буде воља моја: помози им да победе Бугаре и да узме свак што је његово било.

Опет се испуни воља божија и у рату српско-бугарском 1913. године.

Е сад Бог мишљаше, да се може мирно одморити без узнемиравања. Тек склопи очи, кад нова свађа и урнебес на земљи.

— Шта је то опет на земљи, Аранђеле?

— Опет Срби ратују, Боже. Ама и сад они нису криви, сем ако ти није по вољи да живе. Њихов силни, грамжљиви и завидљиви сусед: Швабе, завидни што су Срби повратили од Турака своје, хоће да им отму све. Мало им је, што су им некад узели и држе толике земље и толико њиховог народа, већ хоће све. Ено, швабе, улучивши прилику док су Срби истрошени и заморени двама раговима, упали су у Србију: пустоше, пале, пљачкају, убијају, чине чуда и покорје!

— Докле ће ме већ ти моји народи узнемирати, мада сам им дао свега у изобиљу, да могу сви лепо на земљи живети? Али и овога пута правда је на српској страни. Треба им опет помоћи, да се одбране. Сићи, Аранђеле, на земљу и помози им, да истерају швабе из своје државе, а кад се одморим, видећемо и за остало да буде њихово, што је некад њихово било.

И овога се пута испуни воља божија, јер и малена српска војска два пута победи далеко већу и опремнију швапску војску на Церу и Руднику 1914. године.

Сад се могу одморити — мишљаше Бог. Леже и заспа. Али га из првог сна трже страшна тутњава и окршај на земљи, какав никад није био.

Е сад се и Бог, који је савршена благодост и доброта, разгневи и љутито упита Аранђела:

— Да опет ти моји Срби не ратују?!

— Јест, Боже, они! — смирено и богобојажљиво одговори св. Аранђел.

— Па шта већ хоће ти Срби?!

— Сад су их напала нека три цара. Хоће да их униште и истребе са земље. Овога пута су заратили и многи други твоји народи, не мал' сви. Има да се расправе и уреде многа питања и односи на земљи. Сад није тако лако учинити правду и уредити све на кугли земљиној; али треба сачувати српски народ да се не уништи.

— Сићи, Аранђеле, склони те Србе негде далеко, далеко, преко мора, на какво — острво. Док се ја одморим и проспавам, гледаћу да друкчије, на правичној основи, уредим ову моју земљу, да тамо поставим нов ред ствари, јер ме ти народи на земљи много и често узнемиравају и брига ми задају...

Ето зашто идемо на Крф...

Бог још спава и не чује вапај и молитве српских ојађених мајки, српске нејачи, коју душмани и крвници: Швабе и Бугари киње и муче.

*

Чак далеко, иза сињег мора,
Србин нађе да стане, да дане;
да у хладу маслинових гора,
позавија и излечи ране.

Да с' одмори, да извиди ране,
да дахне и да себи дође;
да добије снаге и џбане,
па да опет на душмана пође.

Док у хладу густих кипариса,
Србин, ратник, своје ране лечи;
док удише мелем од мириса,
душманин му отаџбину гњечи.

Мили, Боже, чудне смо судбине.
Куд све Срби посејаше кости?
У туђини без своје родбине.
Има л' веће туге и жалости!

Пропала нам домовина драга,
разграбљена сва су наша блага.
Остали су наши родитељи,
да их киње наши мучитељи.

Остале су жене да се муче ;
остали су старци да кулуче.
Остадоше болни да болују,
остадоше деца да гладују...

Бог још спава и не чује саде
вапај, врисак и остале јаде.
Док устане и док се пробуди.
праведно ће злочинцу да суди.

Све бива по вољи божијој! И ми морамо оче-
кати и трпети док Бог спава и док се одмора. Не
смето га више будити и узнемиравати — говораше
Милојко разапињући шатор на Крфу у Говину испод
једне петвековне маслине, која је доживела и прежи-
вила многе догађаје; која би нам могла испричати мно-
го што шта о прошлости и срећном животу оних, који
су је посадили и гајили, као и о данима њихова ро-
бовања у горега од себе. Зар је кад и слутити могла
ова воћка мира и покоја, да ће својим, увек зеленим
листићима, правити хлада и заклона од жарког сунца
и бујне кише и нама незваним и ненамерним гости-
ма из далека?! Да ли смо јој мили или нас мрзи као
и све досадање туђине, који су се отимали о њене
обилне плодове? Ми, Срби, нисмо дошли под њу у
грамжљивој и отмичарској намери, већ да се одмо-
римо и опоравимо, па да опет борбу наставимо —
јер је таква била воља Свевишњег, који спава и од-
мара се. Да ли је ова праствара воћка могла упамтити
многобројне посетиоце, који су се под њеним закри-
љем одмарали, починули, наразговарали, наљубили и
намиловали, које је она и нахранила? Колики безброј
тајни чува и скрива годинама ова маслина, па ће
их и у гроб собом понети. А да ли ће она чувати,
ако јој поверим, и моју тајну: да сам девојка, да во-
лем Стојана и да ћу једнога дана и мати постати?
Ах! Боже, шта ли ће од мене бити, кад ову тајну не
будем могла крити — кад мати постанем? Ко ће моћи
ову тајну у војсци сачувати? Свемогући може ми и
тада помоћи. Али Он спава! Овако размишљаше Ми-
лојко једнога суморног кишног дана седећи под ша-
тором у логору у Говину, посматрајући како се ки-
шне капљице, као зрнца бисера, сливају с листића на
листић, као да се труде, да оперу и залију сваки ли-
стић ове петстогодишње маслине; сваки њен пупољ-

чић, јер је вођу, као и човеку, потребно : сунце, ваздух и вода.

Шта ли сада раде моји: моја слепа нана, мој седи бабо, моја сеја јединица и моја вереница. Да ли знају да смо прешли море, да смо се спасли? Ах, кад бих знао, да ће ове ласте опет тамо :

«Тамо, где цвећу не долази крај.»

«Тамо, где је права срећа

«— где је мој мили завичај...»

Замолио бих ове веснице милог пролећа: да и о мени весник буду, да мојима однесу прву вест о мени — размишљаше Стојан. А да ли ће ове ластавице опет савити своје гнездо испод моје стреје? Да ли ће и оне смети ове године лећи своје тиће тамо међу грабљивицама?

— Па и ови ждрали, што уврстани журе тамо, могу ми и они гласник бити. Они високо лете, они журе, они ће брже стићи! Хоћу њих да замолим, да их закунем њиховим тићима :

Ждрали моје лепе тице миле,
Куда ли сте сада наумиле?
Кад будете над Србијом биле,
били мени љубав учиниле?

Кад будете преко мога двора,
спустите се мало одозгора;
вашим кликом тамо каж'те, Мили:
да сам овде, да сте ме видели.

Однесите гласак мојој нани:
жив је Стојан, кој' ће да ј' одбрани.
Поздравите и нану и бабу:
њина деца истераће швабу.

Поручите мојој вереници,
саопштите сеји јединици:
нек с' радују и Мила и Стоја,
Стојан ће се вратити из боја.

Нека знају, нек их крепи нада:
да с' подиже и онај што страда,
да с' умире, посрне и пада,
ал' будућност никад не пропада...

О, ждрали, мили ждрали, кад би само знали, колику би радост причинили мојој слепој нани; мојој вереници, мојој сеји јединици, радо би ми молбу испунили, радо би ми љубав учинили!

— Истина, на Крфу је лепо. Све је бујно и зелено. И сунце и земља дају овом острву и капом и шаком све што деци његовој срце зажели: неранцу и лимун, смокву и маслину, бадем и кестен, рујно вино да га у марами носиш, пуно хлада, извора и мора, али мени није као у завичају, јер :

Отаџбина то је друга мајка,
својој деци радост и утеха.
Туђина нам не мож' бити слатка ;
туђа мајка наша је маћеха.

Боли наши туђина не тиште.
Отаџбина, као добра мати,
пружа деци, што им срце иште.
Туђа мати са нама не пати.

За наш удес туђин не страхује.
Отаџбина, као друга мати,
нашој срећи она се радује,
сваку помоћ радо ће нам дати.

У туђини пути непознати;
туђа кућа нама необична,
на адете туђе несвикнути,
и нарав им није нашој слична.

У туђини све је другојаче:
говор, песма са свим различити;
не разумеш: да л' пева да л' плаче!
На туђ адет тешко с' научити.

Међ' својима све ми лакше беше;
бол и патња све се лакше сноси.
Туђа рука ни свраба не чеше,
а камо ли и труд да подноси.

У туђини свега има доста,
ал' од свега ништа моје није.
Зато овде свега жељан оста,
јер с' од мене све туђи и крије.

У Србији имам милу мајку,
сеју, љубу и друге родбине;
сви ми желе добро, срећу сваку,
у туђини друкче сам судбине.

И на Крфу, том земаљском рају
боравишту богова и муза,
мени није ко у завичају,
ја на Крфу не убрисах суза.

Исто је тако истина, признати треба, да савезници наши све чине, да нам болове ублаже, да нам ране залече, да нас нахране, одену, опреме и наоружају, јер:

Србин има верне савезнике,
што са нама и своју крв лију.
Они братски пружају нам руке
— и они се за слободу бију.

Као браћа и најверни друзи
— искрено се овде мора рећи:
такмиче се Енглези, Французи;
кој' ће више у помоћ притећи...

Јер су оба племените крви,
што имају све нам братски дају.
Француз хоће да ј' од Руса први.
Што учине они се не кају.

Јер Србина не оставља нада,
сјајна му је будућност на прагу.
Силу мора победити правда
— да слобода не робује врагу!

О, Боже, Творче и Оче наш! Ти нам помози да што пре ослободимо отаџбину; да ослободимо и ујединимо цео троимени наш народ: Србе, Хрвате и Словенце. Устани! Чуј наше праведне молитве, види наше патње и страдања; чуј вапај нејаке дечице и болне уздисаје српске мајке. Ти нам можеш помоћи! Овако се сваког дана Стојан мољаше свемогућем Богу, Оцу и Творцу, под шатором и маслином у логору у Говину.

Сад тек видим, колико водем отаџбину своју, кућу своју и огњиште мило!

Отаџбино моја мајко мила,
у теби сам угледао света;
ту ме мајка млекоом задојила,
— ту сам посто човек од детета.

Отаџбино моја кућо мила
то склониште од свих непогода;
ту ме мајка први пут повила.
Милија си од најближег рода!

Отаџбино, домовино мила,
у теби сам на ноге се диго,
и добио соколова крила,
до бујности и до снаге стиго!

Отаџбино, очевино мила,
ту сазнадох за оца и мајку,
њина љубав храна ми је била;
ту сазнадох за милину сваку.

Отаџбино. дедовино мила,
и претке си моје одгајила;
и њима си мила драга била,
тима си ми већма омилила.

Отаџбино, ти старино мила,
ти ме учиш да знам за Србина.
Србину си увек света била,
о томе ћу и ја учит сина.

Отаџбино, постојбино мила,
успомено најмилијих дана,
сваку радост ти си ми пружила,
па те водем много и одавна.

Отаџбино, слободарко мила
и слободу — то најлепше благо —
издашна си и у томе била,
уживасмо колко нам је драго.

Отаџбино, познаницо мила
све што имаш, све ми је познато:
жбунић, тица, па и мома чила,
па те силно водем још и зато...

Отаџбино, моје сунце јарко,
— јер и оно тамо лепше сија —
ја те водем од свег срца, јако,
у теби ми све слади и прија.

— Водем те, Отаџбино мила, водем те нада све!
Сад, кад те изгубих, сад сазнадох колико те силно во-
лем и колико сам те волео. Не умем речима да иска-
жем оно, што сада осећам и колико те водем :

Ко одојче материну дојку;
као мајка своју јединицу;
као момче лепоту девојку,
као драган своју вереницу.

Као славуј зеленило луга;
као цвеће јутарњу росицу;
ко другови свога верног друга,
као браћа једину сестрицу.

За тебе ћу дати све, Отаџбино мила, јер си и ти
мени дала све: живот, здравље, оца, мајку, срећу
сваку!

Отаџбино ти колевко мила;
од искони. од кад Срба има,
за тебе се силна крв пролила,
те си толко и мила Србима.

За тебе се нараштаји боре.
За тебе су Југовићи пали,
о њима нам наше песме зборе,
јер су славни за навек постали.

За тебе ћу радо живот дати:
брата, сина у борбу ћу слати,
јер ти си ми што и друга мати,
све ћу за те. све ћу жртвовати!..

Само душа моја могла би исказати оно што
речи не могу: колико данас жудим за тобом Отаџ-
бино, Србија мила!...

Као чедо — да подоји мајка;
ко озебо — да сунце огране,
као зору — који нема санка,
ко болноме — да му зора сване.

Као тићу — да добије крила;
ко усеву — да му киша кане
— да би жетва обилнија била.
Ко рањеном — да превију ране.

Толко желим отаџбину своју,
кућу своју и огњиште мило,
јер сам тамо као у присоју.
Теби жудим, мила домовино!...

На Крфу се војска српска опоравила, одела и преоружала, извежбала и за нову борбу оспособила. Али се овде још више смањила и проредила. Извршило се последње одабирање, последња регрутација. Од најмањег пробрало се најмање — оно што је најбоље! Издвојили су се здрави од болесних, способни од неспособних, живи од мртвих. Добра десетина остаће да борави вечни сан на Крфу и острву Виду. Сваки десети неће видети своје отаџбине, јер остају као спомен борбе Србинове за слободу. Другови њихови, који ће поћи за Солун, којима ће се испунити жарка жеља, да виде своју отаџбину, однеће тамо овај поздрав својих упокојених другова из Дринске дивизије:

«На хумкама у туђини»,
«неће српско цвеће нићи,
«поручите нашој деци:
«нећемо им никад стићи.

«Поздравите отаџбину,
«пољубите српску груду.
«Спомен борбе за слободу,
«нека ове хумке буду.»

ХШ

Са Крфа у Солун

Само они, који беху срећни, да преживе муке свакојаке, да се у Моријатици на острфу Крфу укрцају на савезничке лађе и пођу морем ка Солуну, могу појмити ону радост српског војника на овом путу, који води у отаџбину Србију. Какви сумарени! Ко се још и њих плаши. Шта мари што нас је мало? Удариће један на двадесет Шваба и Бугара! Нема те силе, која би нас могла задржати на овом путу за отаџбину. Са нама ће сад раме уз раме и наши савез-

ници: Французи и Енглези. Кажу, да на Солунски фронт долази и нешто руске војске. А једновремено Руси ће ударити са севера, а ми са савезницима са југа. Шваба и Бугарин доћи ће у маказе. А и Талијани неће више оклевати. А Румунија?! Ваљда неће вечито остати скрштених руку, па чекати да јој у уста падне печена гуска. Грчка? Ако неће милом, хоће силом! Кажу, да је у Русију послат један број наших официра да тамо образују југословенску армију, која ће са руском војском ударити преко Румуније. Команда над том југословенском армијом поверена је «Гвозденом Генералу» Живковићу. А говори се и то: да нам долазе и Срби из Америке. Има нас, хвала Богу, и тамо, по целом свету. Овако је говорио Стојан својим друговима у путу за Солун.

Код Милојке ову радост, што се приближује отаџбини, смањивала је брига, која је сваким даном бивала тежа, у колико се и сама осећала «тешком»; брига: како ће се моћи тајно раставити од онога што је тешком чини; како ће и да ли ће моћи «мајчино стање» прикривати; да се не дозна; да је због тога не удале из војске; да је не одвоје од њених тако милих и верних другова: Стојана и Вељка?

— Боже, ти ми помози. Овај растанак од Стојана и Вељка ја не бих могла преживети! — говораше сама у себи Милојка.

Па и ако Милојко беше нешто брижан, командир Тика, кад беху одмакли од острва на пучину морску, окупи га да отпева једну македонску из његовог краја. Он запева:

«Биљана платно белеше на оридските извори,»
«на оридските извори, на студените камени.
«От дола идат винари, винари Шапчани.
«Винари, Шапчани: кротко терајте карваном,
«да неми платно згазите, јер ми је платно даровско,
«за свекрвите кошуљи, за сватовите дарови.
«Биљано, моме, Биљано, ако ти платно згазиме,
«Са вино ће го платиме!
«Винари, Шапчани: не ви га сакам вино то;
«већ ви га сакам момче то:
«што напред терат карвана, што држи фесче надоко.
«Биљано, моме, Биљано, за него вино носиме;
«скорим ће го жениме, тебе ћемо земаме.»

Милојко је намерно заменио реч «Београђани» у овој песми са речју «Шапчани», да би што више дао израза својој песми и произвео јаче расположење код својих другова у пуку, који су махом Шапчани. Певао је лепше од сваке девојке, јер му је и глас био као у девојке, као што то примети командир Тика. Само су двојица њих у целом пуку схватили прави смер ове песме. Они су једини певача добро разумели....

— И ја је у истини волем. Волем је много. И сам се чудим како то и зашто? Као да у војсци и вољење бива на команду, и ако се на силу не може ни волети ни мрзети. «Ти ћеш је узети, ако моја Милена верност сачува» — рече ми побратим. И ја га послушах; покорих му се од прве: заволах је! Управо заљубих се у њу од пете до ушију. Скоро постадох и љубоморан и на побратима! Зашто? — да ме ко упита, не бих му умео одговорити. Истина шта бих могао боље и тражити? Свачим ју је Бог обдарио: здрављем, добротом и лепотом. Јединица је у оца. Како ми побратим рече, има и оца и мајку. Ја немам мајке, а готово ни оца — како ми је мати умрла. Добио бих с њом и друге родитеље, па можда и имање. И иначе ми отац неће много дати, јер ће ми се мађија о томе постарати. Дакле, нема јој мане. Ама, ја спремам ражањ, а зец у шуми! Да ли ће ме она волети и хтети за ме поћи? Она воли Стојана, па је још и бремена! Овако размишљаше Вељко на овом морском путу за Солун.

Угледа се и Солун са многобројним белим минаретима. Некад мишљасмо да је Солун преко света и та огромна даљина исказивала се изреком: «у Солуну грош сомун — до Солуна сто сомунa.» А сад нам се чини, да је Солун тако близу наше Србије. Зато се сад и радујемо Солуну више него некад. А како се и не би радовали, кад је туда пут у Србију; кад нас тада, кад тамо приспемо, неће више од Србије растављати непрегледна морска пучина. Солун је најглавнија капија, на коју се може ући на Балкан. А нас ето пред том капијом. Искрцаћемо се у пристаништу званом: Микра, које је сад начичкано скоро подигнутим магацинима, који су пуни свега и свачега што једној војсци треба. Још у лађи смо чули да се говори: како ће ово пристаниште Микра остати српско и после

рата, јер ће, вели се, Солун остати слободна варош под заштитом Француске и Енглеске, као и Цариград под заштитом Русије. Савезници ће дати Србији ово пристаниште са једним језичком суве земље као слободан излаз на ово море.

Огромна лађа, на којој смо од Крфа путовали и дању и ноћу, укотви се далеко од обале, јер она дубоко гази, а море је поред обале плитко. Искрцавасмо се из лађе врло споро на мањим лађицама, које плиће газе, јер се једва испразнила ова морска грдосија, која на недогледној морској пучини изгледа као птица. Чудили смо се: шта је све ова огромна морска грађевина од неколико спратова понела на себи и у себи! Не само наш пук, који је постао од два шеста пука — првог и другог позива, већ и: коње, мазге, кола, бојне и пртљажне коморе... Она је носила и донела више него да је преселила цело једно село у богатој Мачви! Што се више празнила све је већом постајала — као да из мора расте.

— Види, побратиме — рече Стојан Вељку — шта мислиш: што оно наши војници лежу по земљи кад изађу на суво? Ено, погледај, не мал који да то не учини.

— Љубе земљу Балкана. То је наша земља. И ја ћу то исто учинити, чим ступим на њу — одговори Вељко.

— И ја — рече Стојан.

Сви, као оно мухамеданци кад се моле Богу и Пророку, клекнуше, прекрстише се и целиваше тле своје миле земље балканске...

— О, Боже, теби хвала! — понова се прекрсти Стојан — ево нас опет на Балкану! И земља, и ваздух и сунце — све другојаче. Као у Србији! Врати нас, Боже, нашој мајци — домовини!

Улогорисмо се у широком Солунском пољу поред цариградског пута, који води за Св. Гору. Овде ћемо остати само дан-два: да се у млакој морској води, у нарочито спремљеном купатилу, оперемо. По том ћемо у стални логор на тридесет другом километру од Солуна, код села Галатишта. А одатле, Боже дај: само уз Вардар, па низ Тимок, Мораву, Дрину, Босну и Неретву, па преко Дунава, Саве и Драве до на друго Српско-Јадранско море!... Сутра дан нареди се купање. Батаљон за батаљоном, чета за четом — јер у војсци све иде по команди. По команди се: леже, ус-

таје, једе, Богу моли, живи и умире. Скидају се редом по двадесет, јер је толико начињено душева. Дође ред и на вод Милојков. Кад би командовано: «Свлачи се» — Милојко се удали поради нужде. Стојан и Вељко опет су једини, који су га разумели. И кад командир Тика упита: «куд ће онај Маћедонац Милојко?» — Стојан одговори: — «поради нужде отишао је господин-капетану; окупаће се после.» Али Милојко се није окупао.

Царским друмом, који сувим везује два највећа града на Балкану, две његове капије: Солун и Цариград, стигосмо за један дан марша у стални логор код села Галатишта. Уређен је, као да ћемо ту годиновати, као да не хитамо тамо, куда смо пошли и куда нас срце вуче. Просечени путеви, саграђене чесме, хладови и купатила — нова српска насеобина! И овде ћемо оставити трајне споменике. Само не дао Бог да оставимо и гробља као на Крфу и Виду! Мештани, који су великом већином грчке народности, радују се нашем доласку. Накупиће се пара. Продаће нам папрено и оно, што никад не би могли продати. А Грк и Цинцарин трговачки таленат посисао је са мајчиним млеком. Овде, као да сад не вреди она народна: «Тешко селу, којим војска прође...» јер и они на Крфу зажалиће за српским војником, који им је оставио лепих новаца, а није никаква зла учинио. С оне стране брда, којима је наш логор као шанцем ограђен, чује се овда-онда грување топова.

Већ у мају настаде журна спрема и обука од беле зоре па до мрклог мрака. Учесташе ноћне ратне службе. Требало је и осванути и омркнути, јер кад ово јужно сунце искочи дуж волова, да ти мозак проври од врућине. Ни под шатором не можеш опстати. Да се скуваш — таква је врућина! И овде, као и на Крфу, има свега два годишња времена: киша и врућина, сушно и кишно. Све им раније приспева и зре. Зато су се ваљда и народи на југу пре културно развили, сазрели и пропали онако исто, као што и плод воћкин: сазрева, презрева, опада и иструли, ако се не поједе.

Добисмо све ново: одело, оружје и сву опрему, све у боји и по моди као у наших савезника: Француза и Енглеза, који су нам све то и дали — да ли дабе или на кредит, не знамо. Што рекао Фика: «ако се некако не изврда, ми ово тешко можемо платити!»

Нека је и на кредит, добро је; то нам је најбољи доказ да треба да верујемо у успех наше савезничке ствари, па и у нашу будућност. Нека би дао Бог, да могнемо савезницима платити, па ма им плаћаји капом за оно, што су нам давали шаком. Добисмо и калпаке као у Француза. Беше нам жао српске шајкаче, али шта ћеш? — с ким си онакви си, како свирају, ваља играти! Кад метемо калпаке изгледамо прави «поали», један другог не познајемо на два корака. Кажу: да је калпак за борбу практичан — заклања главу од шрапнелског зрна. И нове пушке су нам као у Француза «трOMETне». Наше «петометне» и «брзометне» отишле су на преправку, јер су своје одслужиле и Србина добро послужиле.

И хране нас добро. Хлебац као сунђер. Бео као земичка. Говећина из леда, као насликана. Кажу: да је доносе чак из Америке и Аустралије. Одакле да је — добра је!... Дају нам и вина, дувана, кафе, шећера, па и коњака.

— Добри нам лиферанти — говораше каплар Фика. Не ћемо их никад мењати. Повешћемо их и у Србију: да науче наше, како се може за војску лиферовати, и да се не меша песак у пшеницу и вода у вино. Не кољу за војску цркотине, већ прво угоје.

*

Почеше стизати прве вести и писма из Србије преко Швајцарске, у којима родитељи — деци, жене — мужевима и деца — родитељима јављају: да су живи и питају за живот и здравље својих милих и драгих овамо. И ако су та писма кратка, јер пролазе кроз строге војничке цензуре, ипак онај, који зна читати између редова и оно, што не пише, могао је из њих добити приближну слику о стању у поробљеној и опустошеној Србији, у којој сад влада: беда, глад и свеколики јад. Непријатељ одводи у ропство све одраслије мушкиње, које би у рукама могло пушку понети, па чак и женскиње и децу; одузима све што може употребити за потребе своје војске и својих изгладнелих народа. Нејач српска остаје: и да робује и да гладује. Сто пута горе стање но некада под Турцима, нарочито у оним крајевима, које су заузели најсвирепији европски варвари — Бугари. Вешају, убијају, одводе у масама, а девојке предају у хареме својим савезницима, азијским варварима, Турцима,

Обилазним путевима, преко оно мало неутралних држава у Европи, стижу језовите вести о мучењу, ужасу и јаду у Србији! У једном писму из престолнице Београда, цензура је пропустила ово : «...Ти можда мислиш, да ми, сем оних на слици, немамо више мушке главе, вараш се, имамо и једног петла!...» У другом писму ово : «...Наша прија комшиница толико је нервозна, да поби децу, и ако јој нису крива; не да им да једу по три дана!...» Кад хоће да јаве да је неко одведен у ропство, пишу овако : «...Н. Н. није данас код куће, иначе би ти и он написао коју реч...» А за оног, који је умро, убијен или обешен овако : «...Н. Н. је отишао код Н. Н.» (име неког познатог покојника).

И Стојан је још са Крфа писао својима преко неког Сибенштајна, друга Дг. Нинка Перића, зета Драже адвоката. Писао је неколико карти. Макар ће једна отићи. У њима је писао кратко : «...ако сте ради чути за моје здравље, жив сам и здрав као и Вељко. Желим чути : за вас и за ваше здравље. Сад поздрављам : бабу, нану, Стоју и Милену. Јавите о свему на Сибенштајна, Цирих, за Нинка Перића. Баш лицем на Спасов-дан, кад поп-Јова беше свршио службу и молитву у пуку, четни дежурни предаде Стојану једну дописну карту са многим печатима ишарану, на којој беше утиснута марка са ликом Франца Јосифа. Стојану срце јаче закуца, јер је то прво писмо, које му стиже. Ноћас је сањао Милену, а кад год њу сања увек се сутра дан нечим обрадује. Гутајући сваку реч и гушећи се од неке милине, читао је ову карту, коју му је Стоја, његова сеја, својом руком написала : «...добили смо твоју писму. Не знаш колико смо срећни што си нам жив. Ми смо сви живи и здрави, само је Буда отишао код чича-Маринка. Милић се јавио. Добили смо принову : Милена ти је родила кћер Споменку. Обоје су здрави. Пиши опет...»

— Ах! Мили Боже! — Стојан се прекрсти и подиже очи к небу — ја сам отац, отац! Ах! Милена, животе мој, сад те још више волем! Јадни Буда. Веселница моја сеја. Милић је жив, јавио се из ропства. Сад знам све.

Ову тајну да је отац постао Стојан је поверио само побратиму Вељку. Само је с њим ову неизмерну радост поделио. Од Милојка се све ово још крило до zgodнијих прилика. Још није време да то и он сазна.

— Па што сад Милић не би могао узети моју Стоју? Нису никакав род. Свемогући Боже, буди нам и даље на помоћи! — паде Стојану на ум ова помисао.

Милојко се научи руковати новом пушком. И одликован је медаљом доброг стрелца. Мало их у пуку имају око као у Милојка. Куд помисли — погоди. Научио је и бомбе бацати, све трубне знаке и сва остала знања из ратне вештине. Међу првима предложен је од командира Тике за капларски чин. Не би осетио тешкоће у војсци, да му није онога под појасом. Та га брига много мучи. Попустио је већ до краја дугмета на копорану. Нема куд даље. Осећа га, кад се заигра у утроби. У најбољем расположењу, чим га осети, падне у нерасположење и бригу. Осећа се уморан кад дође из ратне службе. Ваљда зато женскиње и нису војници, што треба да носе и рађају, што треба да су мајке, иначе није тешко бити војник, као што се погрешно тврди: да је ђаво хтео бити све само не војник и шегрт. Милојки се увек наметаше питање: «шта да радим, кад дође на свет? Кад се дозволи да сам мати, шта ће са мном бити?...»

Стојане: научи ме шта да радим, ако живо дође на свет? Да ли да га уништим? Ти имаш права на његов живот као и ја. Шта ће Србима још један мученик више? — рече једног дана Милојка.

— Немој, Милојка, грехота је од Бога — саветоваше је Стојан. Бог га је дао, он има права и да га узме, а не ми. Треба се бојати Бога, јер ко се Бога не боји, тај грехе и неправду чини...

— Знаш шта сам смислио?

— Шта?

— Ако се живо роди, објави: да си га нашла, па ћемо га гајити као четно нахотче. Има већ једно у нашем пуку, што су га нашли поред пута код Пећи. Одгајено, већ ода. Чика-Васа командант пука о њему се стара. Воли га као своје, и ако се не зна да ли је српче или арнаутче. Крстили су га и наденули му име: «Наход». Чика-Васа и иначе нема деце, узеће га под своје.

— Али ваља га ранити и гајити, Стојане, а ми ћемо за који дан у борбу?

— Бог се о свему брине Милојка.

— Али Бог спава?
— Не, пробудио се, јер нас је повео у отаџ-
бину! . . .

XIV

Приновљени: Милић и Споменко

Једном смо рекли, да је удружљивост закон људске природе. По том закону као да и радости не долазе усамљене но заједно или једна за другом. Једнога дана, јуна месеца 1916. године, кад ћемо напустити овај уређени логор у Галатишту и кренути напред у офанзиву, Стојан беше изненађен новом радошћу. Баш кад се шести пук ужурбано спремаше за полазак, као из небуха бану Милић! Познаници га окупише, кад изађе од команданта, да им исприча како се ропства спасао, а он жури, тражи Стојана, да се прво са њим види, па ће после свима причати. Стојан се обрадова Милићу као брат рођеном брату свом. После братског поздрава и загрљаја ту неизмерну радост исказа овим речима:

— Сад нас има четири друга што ће један за другог радо живот дати, а сва четворица још радије за слободу наше отаџбине! Она ће бити, она мора бити: и слободна и велика!

Милић исприча сакупљеним друговима своје житије.

— Оном приликом, Стојане, кад ти беше рањен и кад сам чуо твоју последњу команду: «Осветите ме, браћо!», ја ускочих у ров непријатељски. Довољно сам те осветио, али сам и сам био рањен и ропства допао. Кад сам се, лечен од непријатеља, мало предигао, одвели су ме као роба далеко, преко света — тако ми се тада учинило — у северну Немачку. Неколико месеца били смо у заробљеничком логору у Н. Доцније су нас, млађе и здравије, упућивали на пољске радове по оближњим селима. Сви смо волели на овај рад ићи, јер су нас сељани, у којих смо радили, боље хранили. Код једног домаћина Пруса радио сам неколико недеља. Његова кћи Ана заљуби се у мене, заволе ме, што но се рече до лудила. Научи ме да говорим по мало немачки. Беше ми лепо, не мал' као код своје куће. Кад бејах сигуран да јој мо-

гу поверити све, у мени се заче помисао на бегство. Говорио сам јој, да ју исто толико водем као и она мене. Обећао сам јој, да ћу се по свршетку рата њом оженити. Она пристаде да ме помогне да могу побећи, кад јој ово поверих, јер је знала, да се и иначе морамо растати по свршетку пољског рада. С њом скројих цео план о бегству. Из мапе, коју ми је набавила, видео сам: да је најближа Холандија. Прорачунали смо, да би се до границе могло стићи пешке с малим одмором за два дана и две ноћи. Добро сам се обавестио, да треба ићи све у северозападном правцу. Тражио сам и она ми је набавила: бусолу, револвер и метака, бисквита и палидрвца, све што ми беше најнужније за овај пут. По нашем договору, она је све то однела и оставила у једну шупљу липу у шуми. На расстанку обасу ме пољунцима, окваси и сузама, и као залогу љубави, наде и верности даде ми овај мали медаљон са њеном сличицом, коју ћу понети и у Србију, па ако буде живота и здравља, можда ћу дато јој обећање и искупити. Можда ће бити моја судбина, да као роб чак преко света нађем себи суђеницу. Само у једном једином случају не бих своје обећање према швабици испунио. Али — то је тајна, коју ћу у гроб понети. Пошао сам у први сумрак. У липи сам нашао све, што ми је Ана набавила. Путовао сам целу ноћ преко њива и усева, нисам тражио утрвеника ни цаде. Често сам ноћу кресао палидрвце, да би на бусоли видео правац, у ком треба да идем. Дању сам се одмарао и мало отспавао у каквој шуми заклоњен да ме нико не би видео. Тада бих се прихватио бисквитом и саламом, што ми је швабица спремила. Трећи дан био сам на граници. Познадох да ту мора бити граница, јер ударих на стражара. Беше неки старији као наш трећепозивац. Ударих у страну, да бих га не опажен обишао, али ме он опази, узе пушку на готове и викну: «Халт!» Ја стругнух кроз један шумњар, он се нададе за мном. Измењасмо по неколико метака, али ја бејех бржи и умакох му. Кад подалеко бејех одмакао, сретох једно чобанче, које на немачком језику упитах: је ли ово Холандија? Оно ми потврди и показа пут, којим стигох у прву варош Холандије. Пријавих се полицији и показах, да сам заробљени српски војник и да сам из немачког ропства побегао. Бејех предмет особитог интересовања. Уго-

стише ме, дадоше ми трошка и упутише ме у Амстердам, где ме предадоше руском конзулу, који ме снабде нужним путним исправама и упути у Лондон. Тамо сам у српском конзулату испитан о свему, па онда преко Француске и Италије упућен на Крф. Лепа земља Француска! У њој се осећах као у Србији. Још и тада имадох поабано одело српског војника. Каква срећа што сам га могао сачувати! По оделу су ме свуда познавали, да сам прослављени српски војник, па су ми свуда кроз Француску и Италију пажњу указивали. Од Галипоља до Крфа путовао сам лађом. Предочавали су ми опасност од сумарена немачких, али се нисам ни мало плашио. На Крфу су ме опет саслушавали. Позват сам и пред Престолонаследника коме сам овако исто испричао ово моје житије. Он ми даде нареднички чин и одликова ме овом златном медаљом за храброст, коју ми је лично прикачио.

— Желио сам да дођем у свој пук, и да с вама наставим овај мој и сувише дугачак пут за Србију! Ево, жеља ми се испуни — заврши Милић ову причу.

Нови наредник Милић, неколико дана задовољавао је љубопитство радозналих препривавањем овог свог житија, док и оно, као и све друго, није постало обично и прешло у заборав. Као наредник није могао задовољити и ту жељу да остане у истом воду са Стојаном, јер је и он постао водник другог вода треће чете. Он је био други, коме је Стојан поверио сву тајну о каплар Милојку, па му је наговестио и своју жељу: да он узме његову Стоју, а Милојку да да Вељку.

— Јест, Стојане — говораше Милић, чуо сам од Нинка зета Дражиног, да је весели Буда умро. Пустили су га из ропства да умре код своје куће!... Умро је, кажу, трећи дан по доласку.

— Па ето, Милићу, што ти не би могао сад узети моју Стоју? Ти знаш колико те је она волела. Она је своју љубав мојој жртвовала, јер тада друкчије није могло бити, те ја и ти, Милена и Стоја, не могасмо у исто време срећни бити. Таквој нашој срећи противили су се наши закони. Али сад је друкчије и биће друкчије. Са Србијом пропали су и ти застарели закони. У обновљеној Великој Србији биће нови и великодушнији закони, који ће боље осигуравати слободу и срећу њених држављана. Земаљске

законе људи граде, они их и мењају према својим потребама. Постараћемо се да учинимо и ту измену: да би и ти и Стоја могли срећни бити, као и ја и Милена. Испунићемо и жељу нашег покојног бабе Маринка: као браћа здружићемо и животе и имања, бићемо и браћа и задругари. Што је моје нек је и твоје. Узећемо у задругу и мог побратима Вељка, коме сам, како ти рекох, и цуру насочио. Живићемо сва тројица као задружна браћа у једној кући, као што ће — ако Бог хоће — у једној задружној држави живети сва браћа по крви и језику: Срби, Хрвати и Словенци.

— Знаш ли да сам отац постао? Милена ми је родила ћерку, Споменку. Ах! како сам срећан! Још не смем да се радујем. Још сам далеко од потпуне среће!

— И то сам чуо од Нинка. А знаш шта сам још на овом путу чуо?

— Шта?

— И Румунија ће ући у рат.

— На нашој страни?

— Како се узме! На нашој — јер ће са руском и нашом војском ударити са севера против Аустрије и Бугарске, а ми са савезницима с југа, те ће Шваба и Бугарин доћи између две ватре, у процеп. Али се исто тако може рећи: и на штету нашу — јер ће нам узети скоро цео српски Банат! Обећали су јој, како сам чуо, све до Панчева! Нама остаје само један мајусни део с Панчевом као залеђе Београду! Румунија је чекала, да вођка као зрела опадне, па да је узме. Тако се она и у балканском рату користила. Без по муке, без и једне пушке, проширила се на рачун Бугарске!

Паметнији попушта — вели народна изрека. А и шта ми можемо, ако су наши моћни савезници и наша словенска заштитница Русија, нашли, да тако треба да буде? Наше и није да о томе лупамо главу. Ми смо војници, ми имамо друге дужности. Војник и официр не сме се мешати у политичке ствари. Има ко о томе бринути. Шта ће друго радити онај с пророковом брадом? — говораше Стојан.

— Али да виш' Стојане, од многих овамо у позадини, од Срба по Француској и Италији, чуо сам да вичу на Пашића. Опозиција му замера као да није водио државну политику како треба.

— Има тога, брајко, и овде, чак и код једног малог броја официра. Не треба то да те чуди. Кад у кући нестане брашна, онда треба неко да буде крив. А и шта би друго радили ти тамо у позадини. Ову нашу неизбежну пропаст, за коју је најмање Пашић крив, опозиција употребљава као средство у политичкој борби, и ако њој сада нема места. Обично се на невиног кола превале. Они, који не знају или неће да знају, криве једног човека! А запитај сваког од њих: да ли би одобрио да Србија буде у колу данашњих њених непријатеља против Русије и данашњих наших савезника, па ћеш видети, да сваки од њих одобрава ову исту политику, коју Пашић води и коју одобрава цео народ српски. Зар не знаш да је прерата с Бугарима 1913. године, опозиција називала Пашића «Бугарашем»; чак су му набацивали да више воли Бугарима, — а он зарати с Бугарима, те покајасмо Сливницу. Али, као што раније рекох, наше није да о томе бригу водимо. У осталом, лакше је увек критиковати него радити. Сваки од нас треба само да врши поверену му дужност са свом вољом и и преданошћу, па успех наше опште ствари неће изостати. Само напред! И Бог је с нама. Пробудио је се — заврши Стојан.

Полетише збратимљени друзи,
што не жале живота ни крви:
Срби, Руси, Енглези, Французи!
Србин хоће да је свуда први!

Мала војска пробраних јунака,
прекаљена у борби и муци —
кличе: «Напред!» — не погађа свака,
из Србије, нек' беше хајдуци!

Једна жеља, мисао и слога;
сваки тежи једној истој мети:
да слободна види брата свога,
те не жали за то и умрети!

Сва четири верна побратима са оваким одушевљењем ступише у борбу за ослобођење своје миле отаџбине и својих најмилијих. О како је слобода и мила и драга, нешто најмилије! Још милија онима, који знају шта је слобода, који су то благо имали и уживали. Они, који су заслужни тога драгоценог

блага, не жале ни живота ни крви за слободу, јер без ње и нема правог живота. Само се у слободи и слободној својој отаџбини, може бити потпуно срећан. И каплар Милојко није ни мало изостајао у храбрости од својих ратних другова. Такмичио се и са Стојаном. Где год је најопасније, где ваља метнути главу у торбу — дај Милојка; ако ваља учинити какав смељи препад — дај Милојка; ако треба шта извидити по цену живота — дај каплар Милојка, дај Маћедонца! Он се сам нудио и отимао, као да је смрт, а не живот, тражио; као да је крајњи циљ погинути за отаџбину, а не само ослободити је!

Поред све личне храбрости, каплар Милојко је све брижнији, све нерасположенији. Постао је ђуљив и суморан. Нешто га големо тишти! И у лицу се променио. Нема више ни оне боје ни свежине некадање, ма да су му добри и лиферанти и команданти.

— Ама шта је, море, ово са каплар-Милојком?! — питаху се другови му између себе. Шта би човеку? Много се променио! Какве ли га бриге море? Да није нешто болестан? . . .

Једнога дана, за време борбе, у највећем окршају, Милојка одједном нестане. Изгуби се из његове десетине, као да у земљу пропаде, а чета му продужи наступну борбу. И ако је у множини један као ниједан, не примећује се, ипак се удаљење десетара Милојка приметило — јер је он «један али вредан». Неки говораху: «Зацело је болестан»; други, који га нису добро познавали: «боји се, плашљивац!» Милојка је међутим осетила болове, који претходе порођају, јер је била «на том добу». Због тога се неприметно удалила из борбеног реда; лагано, нечујно, са великом муком сишла у један прослоп, скинула ранац и опрему и придржавајући се за један буквић — трудила се! Уз грмљаву топова и клокот митраљеза зачу се: «Км-е-е!» «Км-е-е!» — први глас новорођенчета, које дође на свет да попуни проређене редове, да продужи борбу за слободу! Као да ови топови и плотуни објављиваху рађање неког новог месије српског!

Милојка се ослободи порођајних мука — лакну јој; али у истом моменту обузеше је нове и веће

бриге и муке. Шта ће с њим? Српче је, рођено на данас ослобођеном земљишту српске Мађедоније, од Српкиње. Шта ће са овим малим створом божијим, који јој зададе толико бриге и бола, а кога сада тако неизмерно заволи првим мајчиним погледом! Куд ћу с њим? Ја му живот дадох, имам ли право и треба ли да му га одузmem? — да не мучи ни мене ни себе? Док је мање — мање је жалости! Да га овде оставим? — жао ми је, мучиће се. Да га удавим? — не могу, жао ми је да то својом руком учиним. Али... морам и ради себе и ради њега — да се не патимо, и ради отаџбине, којој сам ја сад потребна, а оно још не. У тренутку, кад је мајчина рука пошла да стегне око врата ово своје невинашце, благ осмејак и анђелски поглед његов, задржаше мајчину руку и умилостивише увек милостиво мајчино срце — мајка му завеза пупак, узе га у наручје, пољуби и подоји. Сети се тада Стојанових речи: «Бог га је дао, Он ће се о њему старати.»

Нека буде воља Божија — рече Милојка. То је чедо моје љубави, крв од моје крви, кост од моје кости, живот од мога живота. Спасла сам живот оцу, зашто да узимам живот сину? Мучићу се за њега као и за себе, јер то је циљ мог живота, моја нада, моја будућност — то смо ја и Стојан...

Мајка је своје чедо окупала студеном водом из камена, повила га у своју кошуљу и понела у свом војничком ранцу на леђима. Оно је целим путем спавало. Није се јавило.

Борба је тога дана имала успеха. Ослободило се неколико села. Сунце слободе почело је да обасјава Србију са југа, од куда топлина долази. Наређен је одмор, као што је то обично после сваке борбе. Мртве страже су на свом месту. Патроле извиднице крстаре и мотре на непријатеља, сазнавају и откривају његову намеру. С ове стране од предстража на брзу руку разапињу се шатори за мали одмор оних, који су се данас ваздан борили, које ће у сутрашњој борби заменити одморне и свеже јединице, јер и то све бива по команди. А само кад загусти, онда у борбу ступа све — нема резерве. Командир Тика, нареди водницима: да одмах поднесу рапорт о стању људства, оружја, муниције и стоке. У рапорту Стојановом о погинулим, несталим и рањеним у његовом воду,

стајаше : да је нестало и каплар Милојка, десетара прве десетине.

— А шта ли је то могло бити са Маџедонцем, Стојане? — упитаће командир Тика. Да није погинуо? Грдна штета, ако смо изгубили најбољег војника.

— Не знам, господин-капетану. Није погинуо. Удалио се за време најжешће борбе. Мора да му је нешто позлило. Надам се да ће доћи.

— Било би штета! Он нам је десна рука! Куд га год пошљеш, сигуран си. Не бих га могао прежалити. Предложио сам га команданту за златну медаљу....

— Дошао сам, господин-капетану, ево ме — од некуд као из небуха испаде Милојко.

«Км.е.е!» «Км.е.е! — зачу се детињи глас из Милојковог ранца, кад га командир Тика хтеде од радости загрлити.

— Ето, и ја сам заробио једног малог непријатеља, или пријатеља — не знам шта је господин-капетану! За време борбе, настави рапорт Милојко, беше ми нешто много позлило. Спустих се у прослоп низ литицу да потражим воде. Код једног извора из камена набасах на ово детешце. Умих и себе, окупах и њега, пових га и донесох. Српче је по свој прилици. На српској је земљи бар рођено. Грехота би било оставити га да умре. Донех га, ја ћу га гајити, ранили и опет се борити, господин-капетану!

Стојан је слушао и разумео све. Дакле и по други пут сам отац постао! — помисли он. Боже, увек нека је теби хвала.

— Је ли војник или цура?

— Војник, господин-капетану, одговори Милојко, скидајући ранац да покаже своје находче.

— Добро си учинио, Милојко. Да нас има један више на броју. Кад је још мушко у толико боље. И иначе смо се много проредили. Предложио сам те и за одликовање, Милојко.

— Хвала, господин-капетану, трудићу се и у будуће....

— Ето, Стојане, послушала сам те — говораше му Милојка враћајући се од командира. Наше је и Божије. Колико моје толико и твоје. Плод је наше љубави, залога наше верности, извор наших заједничких нада и радости, али и предмет наше узајамне бриге и старања. Не жалим ни труда ни муке. Све ћу

за вас учинити, јер вас подједнако водем. Нека нам буде и Бог на помоћи, јер је то воља његова.

Ускоро је шести пук опет ступио у борбу. У каплар-Милојковој десетини беше један више на броју, који није уписан у четни списак, јер не беше дорас-тао за оружје, али који је сносио све друге ратне не-згоде: слушао фијук куршума и грмљаву топова, али се није бојао — још није знао за ратне ужасе и опас-ности. Каплар-Милојко носио је своје находче на ле-ђима у свом ранцу за време борбе. Овај мали ратник брзо се на борбу навикао, јер није гласа од себе да-вао, док су год имали реч пушке и топови. Ћутао је, као да је знао да тако треба да буде. Увек је био за најсигурном бусијом — за леђима своје мајке.

— Ако бих погинуо, говораше Милојко својим друговима, спасите ово невинашце. Предајте га вод-нику Стојану или његовом побратиму Вељку. Грехота је да страда, да ми оволика мука узалудна буде.

Мајка је своје чедо у потаји дојила: у жбуњу и шумарцима, по пећинама и гудурама, по тмани и по-мрчини — кад нико не види!... За време каквог по-дужега одмора купала би га и преповијала. Гајила га је по примеру мајке Предрагове и Ненадове — на пуш-ци и на десној руци.

На крштењу кумовао је каплар Фика, стари рат-ни друг и познаник Стојанов. Заједно су и у кадру служили, па ево биће више од шест година како пуш-ку из руке не остављају. Душан Митровић, прозван од другова «Фика» због црне масти, са Стојаном је стално у истом пуку, батаљону и чети; више пута је рањаван и у војничкој каријери за ових шест година дотерао је до каплара; шаљивчина је и духовит у до-сеткама, због чега су га сви другови волели, јер и он ником зла није желео. Стојан га је после побратима Вељка највише волео. Зато га је и окумио. Фика даде свом кумчету Находу име «Споменко» ради успомене на ове историјске догађаје.

— Дакле сад имам и сина и ћерку: Споменка и Споменку! — говораше Стојан побратиму Вељку.

Са освојењем Кајмачалана и Битоља и кад Руму-нија уђе у рат, порасте и нада свих ратника, да ће ускоро видети слободну и велику Србију и своје миле....

— Боже — ако си се пробудио, помози нам! Предводи нас и води у наш мили завичај, тамо где нашој, Србиновој срећи, не долази крај; тамо, где је за Србе прави рај! Овако је Стојан Бога молио и своју радост исказивао.

Једини је кум-Фика био, који се још није оволико радовао, већ је овако мудровао:

— Још су преране твоје наде куме Стојане. Зар ниси чуо макар да говоре: да се судбина рата неће решити на Балкану, на коме је избила варница, која је непосредно пожар ратни произвела, већ ће се решити на западу, тамо на Рајни и Марни, где у борби учествују милијуни, где се примењују сви ратни изуми. Шта може допринети резултату рата неспремна војска румунских колебара и измећара, који и не знају: зашто се боре, јер им је свуд боље но у њиховој отаџбини, где, привезани на имању својих спахија, раде за кору хлеба. Истина: «камен по камен ето мељача»; али — «једна лапта не чини пролеће». Па бар да су то учинили онда, кад је српска војска била пред Фрушком Гором и близу Сарајева, а руска на Карпатима? Али тада Румунија као и зет Виљемов у Атини, држаше у руци одрешену кесу и уцењиваше. Да она и Грчка нису уцењивале, да су мало више водиле рачуна о интересима балканских народа и њиховој слободи, ми не би оволико пропатили! Бугарска не би смела издати и своју ослободитељку Русију. Ово оклевање и дуго споразумевање нама је највише шкодило. Не треба ни у чему пренаглити, али не треба ни задоцнити. У рату треба, поред храбрости и вештине, још и одлучности и брзине. Ето, видео си: док су се и наши савезници надугачко и на широко споразумевали и договарали, непријатељи су дотле брзином и одлучношћу — успевали. Често је боља орина него торина — каже наш народ. Хвала Богу те једном и наши савезници увидеше ту своју грешку. Али све је још у Божијој руди. Ја се још много надам у нашег «северног брата». Добру се надај, а зло ти не гине — тога се по мало бојим... У осталом, већег зла за нас Србе ваљда и не може бити. Ми смо изгубили све, претрпили и искусили све. Истина од зла има и горе, али ми смо дочекали и то «најгоре». Ако је истина да после зиме долази пролеће, после кише и олује сунце гране, онда и ми Срби сад треба да очекујемо лепше дане.

— По несрећи: «одакле треба да ме сунце грије, отуда ме студена киша бије» — говораше опет Фика Стојану после румунског пораза и првих вести о избијању револуције у Русији. Ама, видео сам ја да има «нешто труло у држави Данској», чим је се офанзива Брусиловљева обуставила у највећем јеку! Поодавно у Русији ствари не иду како треба, иначе козак би са кнутом одавно био у Пешти. Чини ми се, да огромна руска зграда, та највећа државна заједница, творевина толиких векова, почиње да се руши! Слаби су и попуштају сами темељи ове огромне грађевине, што се вековима зваше «Царство Руско.» Цемент више није у стању да држи у чврстој вези камен с каменом. Руши је време, које и гради и разрађује; руши је она иста рука човечија, која ју је и зидала. Вековима је ова зграда зидана, дозиђивана и улешавана од многих «Самодржаца» Романова. По оном природном закону, да све постаје, траје и нестаје и ова већ трошна зградурина морала се, а пре а после, срушити... Прво се на њој срушило кубе са златном круном, па после кров и зидови — све до темеља...

— Добро, куме — предузе Стојан, разумео сам те, шта си хтео рећи, али ми објасни још и ово:

а) Што су се морале порушити и оне лепе, солидне, мале грађевине, које су биле угодне њиховим укућанима: Србија, Белгија, Црна Гора, па сад и Румунија? и

б) Хоће ли исто овако, као руска грађевина, бити порушене и остале грдосије, које су, као и руску, зидали и дозиђивали исти мајстори, с том разликом, што се ови не зову Романови, већ Хабзбурзи и Хохенцолерни?

Ево ти одговора на оба питања: мале грађевине руше се што су мале, ниске, уске и тесне за њихове укућане; руше се да би се сазидале веће, солидније, више, пространије и трајније; да би под свој кров могле склонити и заклонити све укућане, што су се потуцали, што но кажу: од немила до недрага! Ја тврдо верујем, да ће се овако исто, као и грађевина толиких Романова, срушити и остале трошне здрадурина зидане од Хабзбурга и Хохенцолерна, а на њиховим рушевинама, да ће се од истог материјала подићи више малих, лепих, солидних и угодних кућа. Верујем, јер зуб времена чини своје. Зидови ових грдосија већ пуцају, темељи попуштају. Морају се и

оне, а пре а после, срушити, и ако их данас подупиру и чувају од пада милијуни бајонета. За ово ти је доказ најновији догађај, који је обрадовао не само нас Србе, већ све мале народе, који жуде за слободом: — улазак Америке у рат! Чуо си, да су Немачкој објавиле рат и Сједињене Северо-Америчке државе, а сваки други-трећи дан читамо у новинама да Виљему објављују рат једна за другом и остале мале слободне републике америчке, за које ми до сада нисмо чули ни да постоје! Цео свет на овој кугли земљиној улази у рат на нашој страни. Ово је сад не европски, већ светски рат. Сад више није у питању слобода Србије, Белгије, Црне Горе, Босне, Пољске, Елзас-Лорена и других, него је у питању слобода свију народа у Европи, целог света. Сад је и питању слобода и на суву и на мору, на земљи, у води и у ваздуху. Сад се не боре само народи, већ идеје: бори се правда против неправде, слобода са силом и тиранијом, милосрђе и хуманост са грамжљивошћу и свирепством, цивилизација са дивљаштвом, демократија са аутократијом, прогрес са реакцијом, врлина са пороком, будућност са прошлосту, светлост са мраком, анђели са сатанама!... Против четири цара, који хоће да завладају и да подјарме цео свет, улази у борбу цео свет да брани и одбрани: слободу, правду и једнакост. Оно, што није довршила потпуно француска револуција, што неће успети да доврши ни руска, довршиће светска револуција: овај светски рат и будућност. То је још једина добра страна овог највећег зла, што се рат зове, јер:

Што је смртно то умрети мора;
што је здраво оживети има;
таква ј' воља Оног одозгора,
што нам суди по заслуги свима.

— Зашто је Америка ушла у рат? Да ли зато да завлада трулом Европом, као што Виљем «Наказа», жели да завлада целим светом? Да ли зато, да одбрани слободу Србије, као Русија? Да ли да одбрани слободу Белгије, као Енглеска? Да ли да поврати слободу Елзас-Лорену, као Француска? Да ли да ослободи своје сународнике као: Србија, Италија, Румунија, па и Грчка? И не и јест! Америка је ушла у рат: да брани и одбрани слободу целог света, да сво-

јом снагом помогне: да победи правда неправду, слобода тиранију; да сви народи буду слободни; да људи буду оно, што треба да буду — људи, чланови једне светске заједнице, у којој су народне групе и заједнице, створене по жељи самих народа, чланови једне огромне фамилије на целој кугли земљиној; да сви народи и појединци могу пуноправно уживати благодети Божије: сунце, ваздух, воду и земљу!...

Истина, ми Срби, искрено треба рећи — настави Фика — морамо жалити порушену грађевину Романова, јер нам је из те куће долазила свакад помоћ; кроз њене прозоре увек су нас обасјавали зраци слободе. А данас, како се ствари у Русији развијају, морамо жалити у толико више, што је бојазан, да материјал од порушене грађевине не разграбе разбојници пре но што се нађу нови савремени мајстори, да на тим рушевинама, од тог огромног и разбацаног материјала, сазидају нове, ма и мање, куће и грађевине, које ће бити солидније и угодније. Због тога ће се и овај рат продужити, а за нас је Србе и то тешко-претешко, јер дадосмо све што имадосмо!

— Али са нама је Бог, јер је на нашој страни правда и цео свет. Правда на крају крајева победити мора. Америка је ушла у рат да спасе и нас и Русију и цео свет. То ће и бити, јер:

Творевина Џингис-Хана:
беше бешња од оркана!
Па и оне — свих Цезара —
учинише мног квара!

Под тежином свога греха,
крв лијући рад осмеха,
нису нашле смрти лека
— пропале су за довека!

Зар Виљема друго чека,
кад набуја крвљу река?
Творевину силе, мача,
уништиће рука јача.

Уништиће рука јача,
убрисаће сузе плача.
Од све силе, оштра мача
биће увек правда јача.

Тиранијо, ливански роде,
што нам ствараш све незгоде:
у ваздуху, испод воде,
— скршиће те дух слободе!...

Јест, реке су широм Европе набујале крвљу, већ преливају из корита! Крв се пуши! Бизмаркова се грађевина љуља!... Дух времена почиње и њу, као и сваку другу, да руши од слемена, јер је и — «свака сила за времена!...»

XV

Веридба и састанак

Испуњава се до словца креманско пророчанство. Србија је пала и привремено пропала да би се подигла и васкрсла већа и срећнија. И Христос је разапет да би васкрснути могао.

Споменка и Споменко расту и напредују, прва у ропству под Цером, а други у рату под Кајмачаланом. Обоје су и проодали и проговорили. Снегови се топе на пропланцима и у присојима. Благи сунчани зраци буде успавану природу. У пригревцима се појављују први весници милога пролећа: цветићи беле лале и висибаве, жуте јагорчевине, плавог и мирисног зумбула и љубичице...

Као да смо преснавали ове прохујале године рата, муке, борбе и ужаса; као да смо се за то време одмарали и припремали, тако смо сад орни и одморни за ову нову борбу — размишљаше Стојан у полу-сну једне ноћи ове последње ратне године. Гледам како очеличени потомци Краљевића и Обилића, Карађорђа, Милоша и Вељка, јуре из борбе у борбу увек и само у једном правцу — напред!... Дивећи се и топећи у радости и миљу, својим очима гледам: како слобода ниче и расте по Србиновим брдима и долинама као трава после плахе пролећње кише. Србија расте као квасац. Не могу сад да познам земљу мога детињства и момковања, која, колико јуче чини ми се, кад је оставих и од ње се раставих, беше тако лепа, тако дивна, плодна и срећна. А сада?! Као гробље! Пустош и урвине, згаришта и развалине! Где је онај радни, весели и задовољни народ? Где су песме и весе-

ља? Где је шала и свирала? Где су цуре, где је млада, где су њиве, а где стада? — Беше некад, нема сада! Још једино оста нада, која никад не пропада! И по жбуњу и у лугу умукле су певачице, на пропланку и пашњаку не играју чобанчице! Из гробова, из збегова само с' овај шапат чује: «Похитајте»!... Журте брже. Још — још нас наде држе!» Још није доцкан; али је куцнуо и дванаести час. Ах! Боже, како се све изменило! Не познајем више ни брдо ни долину, ни село ни родбину! А дали ће мене, после овако дугог изгнанства, познати: моја жељна нана, мој стари баба, моја вереница, моја сеја јединица? И ја сам се изменио. Све је некако друкчије. Све се мења! Живот је вечита промена. У свету нема ничега новог, само материја мења облик и та промена облика чини ново у свету. Ја то на себи не видим, али видим на другима. Па у овом оделу и калпаку? Па се у рату и остари. Али бар знам зашто сам ратовао, није ми узалуд труд и ова мука. Дочекао сам све, све што сам у Бога молио: видећу отаџбину слободну и велику и у њој све своје миле, који ће бити срећни, па ћу зато и ја бити срећан с њима. О, а колики је безброј оних, којима ова жарка жеља неће бити испуњена? Као ослободиоца загрлиће ме и бабо и нана, и Мила и Стоја, а једновремено загрлиће ме и још двоје мени тако милих: Споменко и Споменка...

Док је Стојан, у овој летаргији под шатором, у овом полу-будном стању, блудио у оваквим мислима, дотле је побратим му Вељко будан се борио са овим мислима:

— Све је више волем. Ама, ни у чему јој до сада не нађох мане, и ако сам се трудио да је скроз упознам. Боља је и по срцу и по свему од свих девојака, које сам познавао. Чини ми се само би с њом срећан био. А волем и ово анђелче Споменка, као моје рођено. Не могу ни један дан да пропустим, а да га не узмем и не помилујем, тако је умиљато. Сав се топим од милине, кад ме својим малим ручицама загрли и протепа «Цико мој»!... Милојка га је томе научила. Тако исто зове и побратима Стојана. Не зна за оца. Сви га војници воле и не скидају га с руку. Не би тако било гајено ни миловано ни код своје куће. Али ја га, чини ми се, највише волем због ње — јер и њу волем. Много је волем и сваким даном све више волем обоје. Ако ме и она буде волела као ја њу,

ми ћемо бити срећни — пресрећни. Имаћу у Стојану и Милићу браћу и задругаре, у Милојки — друга, у Споменку — сина, а у баби — Ранку и нани Новки — оца и мајку. Имаћу све..., све што желим и што Бога молим...

Милојку је морила нова брига. Човек није никад без бриге. Никад му не може бити све потаман; само неко има да брине више неко мање. Истина, неко се брине и о ономе о чему не треба, а неко неће ни о ономе о чему треба да се брине. Брига и невоља стоје у обрнутој сразмери са срећом и задовољством. У колико је првога више, у толико је другога мање. Милојка је имала бригу сличну девојачкој, коју нам казује ова народна песма:

«Ој девојко, бриго материна!»
«све се бринеш, удати се нећеш.
«Удаћеш се и покајаћеш се,
«Зажелећеш неге материне!...
«.....»

Милојка се баш о томе бринула: да се не покаје, да не зажели неге материне? Од Милића је случајно дознала оно што ни слутила није, оно што јој сад ову велику и највећу бригу задаје, која јој је тежа и од порођајних мука и од свих ратних тешкоћа! Дознала је оно што није желела дознати: да је се Стојан са другом верио, другој заверио па и кћер Споменку добио. Али он се и мени заверио! Са мном је и сина добио. Зар ја немам права на љубав његову? Ја сам му и живот спасла. Зар не бих могла ту љубав са њом делити? Не!... Она је недељива. Она тада не би била ни моја ни њена — Стојан тада не би био ни мој ни њен. Она се не може делити исто онако као што се не може купити ни позајмити. Она је као и Бог: једина, чиста и непорочна — савршенство! Она долази од Свевишњег као најлепши дар човеку. Па ко од нас две има прече и веће право на ову једну једину и недељиву љубав? Ја или она? «Ко пре девојди, оног и девојка.» «Први је залагај најслађи.» «Не чини другом оно, што не желиш да ти други чини» — ево ми одговора. Стојан ми је обећао и оно, што није било његово. Морао је, јер сам му то тражила. Ја сам крива, ја треба и да патим, а не она, која је невина, која није тражила оно, што је

туђе. Ја не смем учинити овако велику неправду, јер је неправда највећи злочин, који човек може учинити. Појам о величини тога злочина, даје нам народна песма у овим стиховима:

«Тамница је кућа необична;»
«синцир гвожђе муке су опаке ;
«зла је жена гора од обога,
«а неправда гора од све трога...»

— Али могу ли и треба ли да живим без ове љубави, чију сам лепоту и милину познала? Толико сам пута смрт пожелела. Тражила сам је у ограшју и у борби, па је нисам нашла, Шта више, нашла сам оно што нисам тражила: — један разлог више за живот — моје Споменче, моје чедо, које сад више водем од свога живота — јер сам мајка!... Од толиких војника у чети, које сам упознала и као другове и браћу заволела, Вељко је једини, који би ми могао накнадити оно, што бих у Стојану изгубила, јер он има срце Стојаново. Ни рођена браћа нису по срцу сличнија и не воле се као њих двојица, а оба, чини ми се, подједнако воле ово моје Споменче, ово чедо моје прве љубави. Па и Милић ми нешто о томе нагласи: као да је тајна жеља Стојанова да ја будем Вељкова. Опет би били сви заједно, у једној кући, јер сам чула, да су се договорили, да сва тројица после рата удруже живот и имање — да буду браћа и задругари. И Споменко и Споменка били би тада брат и сестра исте задруге. Нешто слично оном договору на Крфу: да сви Срби, Хрвати и Словенци буду у једној истој држави.

Још једну жудњу имала је Милојка: да види своје старе родитеље — татка и нане; да им каже да је своју браћу осветила, да их својим животом обрадује, и да им причини још једну већу радост: да загле и пољубе и своје унуче Споменче. На испуњење ове жеље Милојка није дуго чекала. Кад је снагом српске војске и њеном сопственом ослобођењем и њено село, кад је и у њему грануло сунце слободe, каплар-Милојко први пут затражи два дана одсуства.

Господин — капетану — на рапорту мољаху командира Тику два његова каплара: Вељко и Милојко — молимо вас, да нам одобрите само два дана одсу-

ства да одемо до куће Милојкове, да видимо и обиђемо његове родитеље и да они њега виде; други дан у вече вратићемо се у чету.

— Таквим војницима све ћу одобрити — беше одговор командира Тике.

— По споразуму са водником Стојаном, повели су са собом и находче Споменче. Милојка га је већ научила да тепа: «деко» и «бако». Пошли су у свануће у потпуној ратној спреми и са калпацима. То беше оног дана, кад сви у том селу још и не дознадоше, да су слободни. Малог Споменка водили су и често носили. Ишли су најпречим путем преко њива и ливада, куда нема ни стаза ни богаза, али ни ограда ни преграда, скоро ни живе душе. Били су први пут потпуно сами... Вељко употреби ову прилику и поведе овај разговор:

Милојка!... Ја знам све!... Време је да ти кажем све што мислим и осећам. Знаш да имаш права на љубав Стојанову. Спасла си му живот, дала си му ово наше мило Споменче; али он ти не може дати оно што нема, што је пре другој дао.

Милојка уздано дубоко. Очи јој се налише сузама. Вељко настави:

— Он не би могао никад бити срећан, ако би његову Милену изневерио. Њој се прво заверио, заклео и себи је довео. Са љубављу својом дала му је и чедо — Споменку. Он није крив, Милојка. Он је добар-предобар. Он је и теби љубав обећао, кад си му затражила, јер са доброте своје није могао одбити прву и једину молбу оне, која му живот спасе. Зар је могао друкчије? Ти га нећеш унесрећити, баш ако га волеш и ако си га икад волела?

Милојка је својим сузама росила чедо своје.

— «А то пацес, тата?» — питаше је Споменче, које за реч: «мајка» није знало.

— Што немаш тате, душо.

— Имам: тебе и цику, — одговори Споменче, пружив прстић на Вељка.

Вељко га узе у наручја говорећи му: «јест, ја сам твој тата, ја те вољем, ти ћеш само мој бити.» Пољупци су утврђивали оно, што душа осећа. За тим управи поглед на Милојку, која грцаше у сузама, и продужи:

— И тебе вољем, Милојка, вољем те много! С тобом ћу једино срећан бити. Ја се нисам ни којој

другој заверио; ја ти могу дати сву љубав своју. Само реци, Милојка, реци: да ме волеш и да ћеш моја бити. Бићемо срећни, пресрећни, па и наше Споменче. Ја и Стојан бићемо и остаћемо браћа. Сви ћемо бити у истој кући. Реци, па још сад да тражимо благослов од твога татка и нане...

Вељко, слатки брата мој. Заволела сам те од првог виђења. После Стојана, највише тебе водем. Али: хоћу ли моћи и тебе као и њега волети? Хоћеш ли ме и ти моћи увек волети, кад знаш колико сам њега волела и да је ово чедо његово?

— Хоћу, Милојка, хоћу те увек волети, као и чедо наше Споменче, јер и Стојана као брата водем, а и његова је жеља: да ти моја будеш, јер те воле, јер ме воле као брата свог.

Пољупци су потврдили веридбу ових нових заручника, баш у селу Милојкином без других сведока и без уобичајених церемонија. Једини сведоци ове веридбе беху: праведни Бог и невино Споменче. После овог чина верења настаде затишје, одмор после напора. Два каплара са малим Споменком ћутећи убрзаше пут кроз забран татка Милојкиног. Ни гранчице својим лелујањем, ни птице својим певањем, нису реметиле тишину у овој шуми, у којој при изласку опазише једног старца проседе косе и браде; накупио у шуми суварака, везао у бреме, мучаше се да га подигне на своја слаба погурена леђа. Али кад код би бреме подигао и упртио, чича би посрнуо и пао.

Помози Бог, чико — назва му Бога Милојко.

Бог ти помогао, синко — једва чујно одговори чича.

Милојко га је познао, али још не беше са свим сигуран и хтеде да види: хоће ли и чича њега познати у овом оделу.

— А каква тебе, чико, невоља гони, да на старачка леђа пртиш оно што ниси кадар понети?

— Нужда, синко. Нужда и закон мења. Натерала орла зла година. Морам. Нема ко други. Баба ми је болна. Само што је жива. Соба хладна, бојим се да не умре од зиме.

— А зар никог свога немаш да ти помогне?

Чича погледа суморним очима ове непознате војнике под калпацима, за које држаше да су његови непријатељи, па покуша опет да упрти бреме.

— Реци, чича: где су ти синови и кћери?

— А што ми престајете на муку? Што ме питате, кад ми већ помоћи нећете? У осталом, нисте ни дужни. Немам ни права тражити помоћ у вас, непријатеља мога рода, кад ми ни Бог неће да помогне. Ни он неће да ме већ једном ослободи ових патњи и мука. Што ме више држи на овом свету? Шта ћу му? Да ме дуже мучи и злопати. Шта сам му згрешио? Оставите ме бар ви на миру.

И чича још не знађаше да је његово село ослобођено.

— Немој тако, чико, нисмо ми твоји непријатељи; не ћемо ти учинити никакву пакост. Ми ћемо ти то бreme суварака однети до твоје куће.

Ове благе речи, које он поодавна није чуо, ублажише чичино срце. Спусти бreme, још једном погледа ове непознате му војнике и настави:

— Може бити! И међу вама се нађе људи; ама ретко. По говору рекао бих да вас је српска мајка дојила. Ама, што ме питате за синове, кад знате?! Зар нисте нам поубијали и у ропство одвели све и синове и кћери?! Куд ћете и са тим јединчетом? Зар баш да нам ни семе не оставите? Проклети да сте до века! Сузним очима старац гледаше у Споменче, а оно у чичу.

— Немој, деко, карати мога тату и цику, они су добри — умиљато говораше малишан приљубљујући се уз Милојка.

Старац сад постаде још мекши, јер му сену у главу помисао, да у жилама ових непријатељских војника тече српска крв и да они, можда, хоће да спасу ово сироче српче, па настави:

— Немам, синко, синова. Давно сам их погубио. Али сам имао јединицу кћер, једину моју наду и радост. И она је отишла са српском војском преко Албаније. Ништа нисам више за њу чуо. Мучно да је у животу. Бар да знам, прекратио бих себи ове муке и патње. Овако ме још држи у животу та једина нада: да ћу је видети.

— Ево ме, мили татко мој! Жива сам — Милојка полети у загрљај оцу свом, а за њом вереник Вељко и унуче Споменче. Ја сам твоја Милојка, татко мој! Ево ме, доносим ти слободу и доводим ти и вереника и чедо своје! Благослови нас све троје, мили татко мој! Сви смо твоји и бићемо увек твоји.

Коштуњаве руке Анђелка Алексића, грлиле су а сузе му радоснице квасиле су ово троје деце његове.

— Хајдмо, хајдмо брже, да затечемо у животу нане моје, да и њу радошћу огрејемо и од смрти отмемо — говораше Милојка.

Вељко је носио везани нарамак сувади, Милојка је водила за руку свога татка, који је водио нову наду своју — своје мило унуче Споменче. Ишли су зараслим стазама, журили су се, јер их је све журила једна жеља: да радошћу излече болно нане. Чича Анђелко први утрча у собу, јер му ова радост даде и снаге и живота.

— Стана, устани, подигни се, ево нам наше Милојке!

Једна реч: «Милојка» — беше довољна да отвори болне очи. Мајка је одмах познала и корак и дах свога чеда. Подиже главу са јастука, коју Милојка обасу сузама и пољупцима.

— Ево ме, слатко нане моје. Ево живе и здраве твоје Милојке. Ево и моје изабрато момче и твоје унуче Споменче.

— Пољуби баку, чедо моје — рече Милојка.

Срећној старици заједно пољубише хладне и мршаве руке и Вељко и Споменко. Она их оба миловаше и благосиљаше.

О, Боже, теби по сто пута хвала за оволику срећу. Сад не жалим умрети. Али сад ме ништа и не боле. Све ме је прошло. И здрава сам и срећна у исто време. Ко ће као Бог. Хвала ти милостиви Боже.

Још се пресрећни родитељи нису довољно нагледали своје јединице, а морадоше се са њом понова растати.

Слатко нане, мили татко мој, — још није завршен бој. Још није ослобођен цео народ мој. Још има да се пролива српске крви, а ми, деца ваша, треба да смо свугде први. Ја и Вељко морамо бити у чети још ово вече, а вама ето наше и ваше Споменче. То сам ја, оно је крв од ваше крви, моје и ваше срце, моја и ваша нада, будућност наша и српска. Чувајте га и гајите у слободи, а ми — ја и Вељко — идемо да извојујемо слободу свој браћи троименог народа нашег. Благословите нас и молите се Богу, да се ускоро поново видимо у слободној и великој Краљевини: Срба, Хрвата и Словенаца!

— Благословена, жива и срећна била децо наша; са вама нека је Бог — у један глас узвикнуше срећни родитељи. . . .

XVI

Снови, који ће постати јава

— 1 —

Милићеви

Ко ће као Бог?! Он једини може све дати, одузети и учинити. Свемоћан је и премилостив. Зар је могао ко мислити пре годину-две дана да ће се све ово збити, да се и Виљем може победити; да ће бити побеђен онај, који прегази не само нас мале: Белгију, Србију, Црну Гору и Румунију, већ скрха огромну Руску Царевину, заузео један део Француске и Италије, загрози Енглеској, па чак преко света — Америци? Па и та тврђава од гвожђа и челика почиње да се руши; не помажу више ни сумарени ни цепелини, ни загушљиви и отровни гасови, јер:

Док на земљи буде сунца;
док у људи буде срца,
у ваздуху, испод воде,
мора бити и слободе.
Од све силе и од мача
биће вечно правда јача! . . .

Жртвовах своју љубав сејиној, изгубих родитеље: нану ми обесише, бабу ми пре времена у гроб отераше, сироче постадох, па и ропства допадох; изгубих и отаџбину, све! . . . Па? Ево ме опет слободна, па и отаџбина ми је слободна. Биће и већа, па се и мени сада осмејкује нова, лепша срећа. Нисам више роб, нећу бити ни сиротан. Имаћу и родитеље, браћу, кућу и задругу, па можда? . . . ах, Боже, теби се и то може, да ме још више усрећиш, да ми испуниш прву, последњу и најдражију жељу: да Стоја буде моја; да сан моје младости, моје прве љубави — постане јава. Боже, научи ме, како треба да ти

се за то молим, како да ти угодим, како да се владам, колико још да патим и страдам, па да потпуно срећан postanем? Као Христос? Па и то је било. Ја сам страдао. Ти си ме, Боже, васкрсао. Учини ме срећним, ја Ти се молим, молио сам ти се и молићу Ти се. А да ли ће Стоја моћи бити моја? Да ли може бити: да и она буде моја и моја сеја Стојанова? Не сумњам да ме је волела, да ме и данас воле и да би ме увек волела. И она је своју љубав братовљевој жртвовала, као и ја моју сејиној. Она је послушала родитеље, те је за Буду била испрошена. Сад је опет слободна. Она више није ни роб, а Бог је хтео, да Буда оде у гроб. Нашој срећи не стоје, дакле, на путу никакве препреке. Закон је још једина сметња. Забрањује да се узимају сродници до извесног степена сродства, како по крви тако и по тазбини. Па да ли и сада вреде такви закони? Зар и они нису такође пропали 1915. године, кад нам је било пропало све сем наде и будућности? Па шта ти закони забрањују? — Да ја и Стојан будемо браћа, а моја сеја и Стоја да буду сестре. Зашто би то било забрањено? Не, сад ти закони не вреде у новој, великој, васкрслој Србији. Нема више ни оних људи, којима су такви закони били потребни. У новој Србији биће нови и савременији закони, који неће спречавати нашу срећу. Па и по овим законима — какви су такви, јер нисмо доспели да их променимо — могла се ублажити њихова строгост и незгодност. Архијереји, који по благослову божијем, чине милост и деле божију правду на земљи, могу дати свој благослов, којим се уклања ова препрека нашем браку као што и владалац својом милошћу може ублажити строгост казненог законика. Све је од Бога, који опет све може.

Ова мисао: да се од Архијереја може добити благослов трже из сна Милића... Он отвори очи. Под шатором беше још мрак. Све, сем стражара на мртвој стражи, мирно спава. Ни дежурни ни пожарни још не зову да се устаје. Окрену се на другу страну, заспа за трен ока и настави исти сан:

Као чича-Ранко се спрема до владике Сергија у Шабац, да измоли благослов: да се он и Стоја могу венчати у исто време кад и Стојан и Милена. Ми смо добили благослов, говораше у сну Милић Стоји. Дао нам га је на првом месту свемогући Бог, а по-

сле дадоше нам га бабо и нана. Ако нам дозволу за венчање не дадне владика, даће нам бискуп или оца. Свака је вера добра. Све уче: да је само један Бог, који је свемогући, праведан, добар и милостив! Србија је сад велика и има више вера. Ако се не можемо венчати у Шапцу код владике, венчаћемо се у Сарајеву код оце, у Загребу или Љубљани код бискупа. Сви су: и бискуп, и владика, и оца — Срби; све су ове три вере српске, а «брат је мио, ма које вере био!...»

— 2 —

Стојанови

Све је озеленило. Гора се заодела листом, а њиве и поља зеленом травом и шареним цвећем. Вредне пчелице прелећу с цвета на цвет да накупе меда. Птичице скакућу са гранчице на гранчицу, са хумке на хумку, као да се такмиче, да милозвучним песмама развеселе живе, а успавају мртве; као да певају песме захвалнице онима, што падоше и својим животом откупише слободу у овој Србиновој земљи. Вратиле су се и ласте! Као да су нарочито хтеле с нама заједно да уђу у Србију. И њима хвала! Оне су веснице милога пролећа, а сада слободе српске. Све се буди, све мирише, све цвета, буја и напредује. Пролеће је, не оно обично, што долази сваке године, већ значајно, историјско пролеће!...

Враћам се из боја после последње победе. Журим се, да ми је да прелетим од Драве до Саве, да што пре стигнем дому, да затекнем у животу: остарелог бабу и слепу нану моју; да загрлим и Милу и Стоменку — живи спомен наше љубави и свега што се тада и од тада збило. Са великом Србијом и ја сам постао већи — и порастао и ојачао!... Да ли ће ме, Боже, познати? А моја нана? Да ли ће ме она макар по гласу познати — кад ме очима не може видети? Она ми је некад познавала: говор, смех, па и дах. А сад? Давно је било, како ниједну реч свога јединца није чула! Све се изменило!...

Ево ме у Кленку. Видим преко Саве Шабац. Знаш, да је тамо, али га не познајем. Не видим, као

некад, црквени торањ са златним крстом. Не видим ни четвороспратни млин Топузовића. Знам: порушен је још за време првог упада швапског. Чекам да ућем у чамац — да ме моје «лале» превезу преко Саве на ону страну, где је Шабац. Овуда сам више пута пре рата ишао у Београд, кад нисам могао лађу чекати. Али ми је сад и у Кленку нешто друкчије — милије. Није за то што сам ближе куће. Кленак је и сад на истом месту — преко Саве, али сад је у њему друкчије: нико ме не зауставља, не тражи пасош, нема швапских перјаника, не пазим шта ћу рећи — сад је Кленак у Србији, а не у Аустрији, јер Сава више није гранична река....

Ево ме у Шапцу. Света пуно на пијаци. Петак, пазарни дан. Истина, не видим као некад: и с једне и с друге стране улице поређана кола једна до других пуна свега и свачега за продају. Сељанке донеле о себи на продају живине, јаја у котарицама, сира у засторцима и других намирница. Махом женскиње. Ређе видим неког дечка или старца. Друкчије и одевени. Није као пре. Више по варошки: женскиње већином сад носе рекле и кецеље. Пре све друкчије беше! Боже — како се свет мења и промеће!?

Никог од познатих из мог села. Пођох преким шором, нећу ли видети ма кога отуда, те да што пре сазнам: да ли су моји сви код куће живи? Поред тротоара, пред портom порушене цркве, опазих две девојке и једну девојчицу. И пред њима има нешто у котарицама за продају. Уз њих беше још много жена и девојака, али се мој поглед на њима заустави, јер оне беху одвојиле од осталих: стасом, снагом и лепотом. По свему бих рекао да су оне? Милена је још у црнини за родитељима. То ће баш она бити? А она мала гаравушица? — да не буде моја Споменка? Боже, зар је могуће, да се још сумњати може — да су то они, који су ми најмилији! Да ли ће оне мене познати у овом оделу са калпаком? Да видим. Приђох им и упитих:

— Шта вам је то, шта продајете, сестре миле? Још и не доврших питање, а Стоја испусти из руку котарицу с јајима, полети ми у загрљај са узвиком: «Стојане, мили брате мој!» Она ме грлаше и љубљаше с једне, а моја Милена са друге стране. Мала гаравушица зачуђено гледаше својим гаравим очицама

своју мајку. Једва добих времена да узмем у наручја и да први пут пољубим своје мило чедо!...

— Загрли тату свога, Споменче, чедо моје — рече јој Милена. Њене нежне ручице обвише ми се око врата, ја осетих неисказано миље, бејах срећан, пресрећан!...

Гомила света посматраше овај приказ и уживаше у мојој срећи.

— Хајдмо кући, Стојане, хајдмо да што пре обрадујемо нану и бабу. О, Боже: њихове радости — говораше ми Стоја. Ти не можеш још ни појмити, Стојане, радост наше нане. Њу је само та нада: да те још једном види, одржала у животу уз ово наше мило Споменче, у коме она гледа тебе, и ако не види ни њу ни тебе. Не можеш појмити колико и нана и бабо воле ово твоје Споменче — као зеницу својих очију.

Ишли смо преким путем преко Рајкове ливаде и Куртоваче на Гајеве па преко Оџина села. Споменче сам носио, оно ме је миловало, а ја сам се топио од радости.

Да знаш само, Стојане, са коликом смо те чежњом и радошћу погледали!? Милић нам је казао, да ћеш скоро доћи. Нисмо знали да ће то данас бити, дошли би и бабо и нана. Милена скиде црну мараму с главе, баци је у трње. Зарекла сам се, да ћу црнину скинути онда, кад ми се ти и Милић живи вратите. Дочекала сам! Сад сам бабу и нану ожалила. Знаш ли, да је бабо био код владике и добио благослов: да се сеја Стоја може венчати за Милића?

— А је ли и наш бабо дао благослов? — упитах је.

— И нана и бабо, одговори Стоја, па и ја, мили брате мој! Ја ћемо и Милена бити: и сестре и јетрве.

— А ја и Милић: браћа и задругари — одговорих јој.

— И Вељко? — упита Милена.

Да, Мила, и Вељко ће нам бити трећи брат. И њему сам цуру нашао: Милојку Маћедонку. Биће нас пуна кућа. Имаћемо и сина Споменка.

— Све нам је то Милић казао. Не знаш какву нам је срећу Милић донео и колико радости причинио. Као да га је сам Бог послао. Све нам је испричао. Сад можемо и ја и Стоја и ти и Милић срећни

бити за навек. Имали сте се рашта и ви борити и ми пагити и мучити.

Бићемо сад срећни сви, до смрти, Мила моја.

Ишли смо све преко стазама и путањама, да би пре кући стигли. Да нисам ишао у овом друштву најмилијих и да ми и чежња није била мој путовођ, не бих сад умео овим кривудајим путањама кућу наћи. Све се изменило — сем љубави, наде и чежње. Све зарасло у коров и трње. Нигде преграде ни оградe. Хумке непобусане, нигде ни крстаче више главе. Нигде узоране њиве, нигде модро-зелене пшенице по њивама. Али птице опет цвркују, мирише цвеће — јер је пролеће....

Авлија одграђена. Башта исечена. Кућа и зграде неокречене. Све друкчије, па ипак мени све тако лепо и мило — као у пролеће.

— Трчи, чедо, јави баки и деки: да иде тата — рече Милена Споменци, кад бесмо у авлији.

— Сине! — познадох глас бабин. Сед као овца појави се из куће мој бабо. Журећи, да ме што пре притисне на своје груди, спотаче се на кућњем прагу, али не паде, јер га ја дочеках у свој загрљај...

Нано, добро моје! — узвикнух понова, кад угледах слепу нану како тетурала да прекорачи праг!.... Споменка је води, јер не види.

— Сине мој! Ходи твојој нани! Познајем те! Ти си! По гласу те познајем.

Оставих бабу и потрчаш нани у загрљај. Бледе усне љубиле су, а следе очи квасиле су ме. Два усахла кладенца отворише се. Нана, у загрљају чеда свог, понова ускликну, колико може:

— Сине мој! — па ја те сад и видим! Боже свемоћни! — Ти ми и вид поврати! Ето, видим те, сине мој. Хвала ти, Боже!...

— Стојо! Мила! — ја видим. Видим вас све, видим децу моју. Ја нисам више слепа. Хвала ти, Боже, на превеликој милости твојој!...

Сви смо поуостајали пре зоре. Још ни кокошке са седала не слеђу. Зора тек почиње да заруђује. Роса као вир. Трава мирише. Ђермови почињу да шкрипе, цуре журе да свеже воде завате — јер је пролеће.

Авлија новом тарабом ограђена. Кућа и све зграде окречене. Према зеленом пролећњем земљином покривачу све се бели као снег. Прозори оки-

ћени селеном и багремовим цвећем. Јагањци у ста-
ну блеје, ласте цвркућу испод стреје, све ужива сред
среће — јер је пролеће. Рудина у авлији почишће-
на, чак и сокак пред капијом. Све су то урадиле
вредне руке девојачке. Нана је опет прва устала.
Пуне су руке посла овога дана. Није шала: срећни
бабо три весеља гради... Милена, Стоја и Милојка
данас су младе, ја, Милић и Вељко младожење.... Кум
ће нам свима бити Фика солдат, а старојко Дража
адвокат.

Пре три дана са Милојком су дошли из Маће-
доније: Анђелко и Стана Алексићи. Довели су и ма-
лог Споменка — да присуствује венчању мамином и
татином. Пресрећни мој бабо и моја нана не ски-
дају га с руку. Сви смо се обукли у најновије све-
чано руво, као некада, јер смо дочекали оно, што
песма жели :

»Да је мени ко некада:
«на прсима сјајне токе,
«а на дому бајне оке,
»и у тору гојне воке.»

Сад се сећам некадањих речи моје нане: «...по-
лако, сине, постићићеш; биће све, све што желиш,
само нас једног дана неће више бити.» Сва тројица
нас младожења имамо од плаве чоје свиленим гајта-
нима извезене фермене и доколенице, кошуље од
платна са свиленим узводима, опанке са преплетом.
Момци смо од тог света. Нема нас таквих на далеко.
Нана и бабо не могу сити да нас се нагледају и да
се наживају.

И младе су се обукле као некада у свадбено о-
дело: кадифена либадета златним гајтанима извезена,
са превезима и белим куповним венцима око главе.
Милојка у маћедонском оделу. Као виле. Не зна се
која је од које лепша и кршнија. Не можеш очију ни
од једне одвојити — праве Српкиње.

Споменко и Споменка, брат и сестрица, загрље-
ни одају по рудини и авлији. Споменка показује
брату кованлук са цвећаром, где су испод стреје сме-
штене трмке, кућице вршкаре вредних пчелица и где
у башчици има разноврсног цвећа: божијег дрвчета,
селена, калопера, перунике, новчића и споменчића.

Ко ће као Бог! Имадосмо рашта борити се. У
задружној кући сви смо срећни, а у заједничкој, сло-

бодној отаџбини, живеће овако исто срећно један и исти наш троимени народ: Срби, Хрвати и Словенци.

Не умире што треба да живи.
Борисмо се да б' срећнији били;
слажимо се ко рођена браћа,
нема више патње и недаћа.

Зора руди, па и ако је пролеће, на висовима још студи. Ваља још у борбу за Србинову слободу. Зора руди а дежурни уморне ратнике буди. И ако је пролеће, још хладан поветарац дува, а топ непријатељски још са српских планина грува.... На први глас дежурног: «Диж' се!» «Устајте брже!» — Стојан се из најслађег сна трже и пробуди. Скочи и протрља очи: «ево свањива и дан, а зар ово беше још само сан? Зар ја спавах?! Зар ово не беше јава?! Сан, још — сан...

«Не, Стојане, српски сине!» — зачу се нечији глас из даљине: «за ратнике српске миле, још нисмо венце славе свиле, ми, ваше сестре миле, ми горске виле!... Још треба крви лити, још треба боја бити, још треба јунак бити — треба са свим победити. Да би била потпуна ваша срећа, Србија треба да буде много, много већа!...»

Хајдмо, хајдмо у славом крвави бој,
да ослободимо цео народ свој!

Стојан за трен ока беше спреман, узе пушку и оде да настави бој, који још до овога часа није завршен, те и овај мој роман остаде недовршен.

О, Боже мој: кад ли ће бити свршен овај најкрвавији бој? Да ли ће се испунити ови Стојанови и сви остали снови Србинови?...

— КРАЈ. —

П О Г О В О Р

Ко ће као Бог! . . .

Наш «Војник Стојан» у рукопису је завршен 31. јуна 1918. године; у штампу дат 1. септембра исте године, а штампање је завршено 25. истог месеца.

Баш у времену кад је почело његово штампање, почело је и развијање на солунском фронту привремено засталих великих догађаја *из којих је и у којима је и он поникао, али услед њиховог недовршења, и сам остао: «Недовршен ратни роман.»*

Ти велики догађаји на солунском фронту, стварани храбрим мишицама, грудима и јуначким пожртвовањем Српске Војске уз припомоћ савезника, тако су ишли муњевитом брзином, да су само за неколико дана били потучени и потпуно разбијени Бугари и Немци, ослобођена скоро сва Мађедонија и подли Бугари натерани, да као побеђени, положи оружје и моле за милост! . . . Милост им је великодушно подарена баш од оних истих Срба за које је њихов Радославов, пре годину дана, казао, *да су уништени и да ће им држава, и ако је буде било, бити само од жена и деце, а то све поновио и некад Силни Виљем II, само неколико дана пре катастрофе, у свом говору пред радницима Крупове фабрике оружја у Есену, тежећи тим, да теши немачки народ, који је већ у очајању! Али — доцкан! И сувише доцкан!...*

Божија казна је спора, али достижна!

Неверни Бугари већ су осетили њену тежину.... Виљем Охоли и његови дивљи јункери, неће моћи још дуго бежати испред ње и ругати јој се!

Бог и његова Правда смеше се на Србе! . . . . Они ће учинити, да сан нашег јунака Стојана, с којим је роман завршен, брзо постане јава!

Наша мила Србија биће ускоро слободна, јер ће јој ту слободу донети њени синови на врховима бајонета својих! Таква слобода још нам је драгоценија!

Док јој је оваких синова, Србија никад не може пропасти! А силни Бог српски даће, те ће Она, у слози и љубави своје деце, брзо извидати тешке ране које су јој задали: Виљем, Фердинанд, Радославов и други дивљаци!

О, мила наша Србијо — да знаш како си нам сад још милија, лепша и дражија! Да знаш како се поносимо што смо Срби и твоји синови! Да знаш како смо те жељни! Ти си нам увек била и бићеш: *Светиња!* За тебе Србин живи и мре! . . .

L.M.

Цена је књизи 5 фр. шв.

Мања цена није могла бити с погледом на њену величину, на скупоћу хартије и осталих трошкова око штампања у ово време. С тога ћу другу своју књигу «Моје ратне успомене», која је у рукопису готова, штампати кад прилике за то буду повољније, кад будемо у слободној и великој Србији.

P.P. 6848/89 ✓

МАГ

II 13220

698906848

COBISS